

Janák, Jan

**Rakouský protitulácký zákon z roku 1873 jako pokus o řešení
společenských důsledků průmyslové revoluce**

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1969, vol. 18, iss. C16, pp. 73-101

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102279>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAN JANÁK

RAKOUSKÝ PROTITULÁCKÝ ZÁKON Z ROKU 1873 JAKO POKUS O ŘEŠENÍ SPOLEČENSKÝCH DŮSLEDKŮ PRŮMYSLOVÉ REVOLUCE

Třetí čtvrtina devatenáctého století je obdobím závažných společenských přeměn v habsburské monarchii. V politické sféře je to období dovršení buržoazní revoluce, započaté léty 1848—1849, které dochází výrazu v přebudování státu na dualistickém podkladě. Předlitavsko dostává prosincovou ústavou z roku 1867 základní státní zákon, který proklamuje základní občanské svobody a je dokladem toho, že Rakousko-Uhersko je buržoazním státem, i když se silnými feudálními přežitky.

V hospodářské a sociální oblasti došlo v této době k závažným strukturálním změnám. Období od roku 1849 do přelomu šedesátých a sedmdesátých let je obdobím rozmachu a dovršení průmyslové revoluce v českých zemích.¹ Znamenalo to, že v hlavních odvětvích průmyslu převládá tovární výroba, v níž se používalo pracovních strojů a nových chemicko-technologických procesů, a všeobecně převládalo též použití parních strojů jako univerzálních motorů moderního průmyslu.² V době dovršení průmyslové revoluce se české země změnily ze zemí agrárních v země agrárně průmyslové. S tímto procesem byl spjat nový stupeň dělby práce mezi továrním průmyslem a kapitalistickým zemědělstvím; zesílily kapitalistické tržní vztahy mezi průmyslem a zemědělstvím a prohloubil se protiklad měst a venkova. V průmyslových centrech, jako byla Praha, Brno, Liberec, ostravsko-karvínská pánev, podkrušňohorská uhelná pánev, Kladensko, Plzeňsko aj., se soustřeďoval průmyslový proletariát, zcela odpoutaný od zemědělství.³ Počet proletariátu se podstatně zvýšil. Podíl osob, činných v průmyslu a živnostech, který činil v roce 1857 6,8 % civilního obyvatelstva, stoupl do roku 1869 na 11,2 %, tj. o 84,1 %. V nejprůmyslovějších předlitavských zemích nebyl tento vzestup tak příkrý, přesto však činil v Čechách 74 % (z 10,4 na 16,7 %), na Moravě 66,9 % (z 9,2 na 14,3 %) a ve Slezsku 69,2 % (z 10,4 na 15,3 %).⁴ V období konjunktury, která vrcholila na přelomu 60. a 70. let, se tento podíl ještě zvyšuje.

Vedle toho, že se zvyšuje počet námezdních pracovních sil v průmyslu a živnostech, které jsou již spjaty se zemědělstvím jenom velmi slabým poutem nebo jsou již dokonce od zemědělství zcela odpoutány, přináší proces dovršení průmyslové revoluce další závažné společenské důsledky. Lapidárně je vyjádřil Henry George,

¹ Srv. J. Purš, *Průmyslová revoluce v českých zemích*. Praha 1960, str. 14.

² Srv. J. Purš, *l. c.*, str. 107.

³ Srv. J. Purš, *l. c.*, str. 111.

⁴ Srv. H. F. Brachelli—F. Migerka, *Oesterreichs commerciale und industrielle Entwicklung in den letzten Jahrzehnten*. Wien 1873, str. 26—27.

když napsal, že s lokomotivou nejprve přichází vagabund.⁵ Příčinami tohoto jevu se zabýval Karel Marx, který mluví o relativním přelidnění nebo o průmyslové rezervní armádě. Marx rozeznává tři formy tohoto relativního přelidnění: plynulou, skrytou a vážnoucí. Existenci plynulé formy spatřuje v tom, že ve střediscích moderního průmyslu jsou dělníci tu odpuzováni, tu zas ve větším množství přitahováni, takže vcelku počet zaměstnaných roste, třebaže ve stále klesajícím poměru k rozsahu výroby.⁶ Skrytá forma relativního přelidnění se projevuje kapitalizací zemědělství: poptávka po zemědělském dělnictvu absolutně klesá s akumulací kapitálu fungujícího v této oblasti, při čemž vyhazování dělníků není vyvažováno jako v nezemědělském průmyslu jejich větším přitahováním. Část venkovského obyvatelstva je proto neustále v přechodném stavu přeměny v městský nebo manufakturní proletariát a vyčkává podmínek příznivých pro tuto přeměnu. Tento zdroj relativně přebytkového obyvatelstva plyne neustále, ale jeho nepřetržitě proudění do měst předpokládá již na venkově skryté přelidnění, jehož rozsah se stává viditelným jen tehdy, když se odváděcí kanály otevrou neobyčejně široce. Tím je zemědělský dělník stlačován na nejnižší míru mzdy a stojí stále jednou nohou v bahně pauperismu.⁷ Vážnoucí přelidnění tvoří část aktivní dělnické armády, ale vyznačuje se naprostou nepravidelností zaměstnání. Tato vrstva se neustále rekrutuje z řad přebytkových dělníků velkého průmyslu a zemědělství, zejména z dělníků zanikajících průmyslových odvětví, kde řemeslná výroba podléhá manufakturní výrobě a manufakturní výroba strojové. Tato vrstva však zároveň tvoří prvek dělnické třídy, který se sám reprodukuje a zvětšuje a který má poměrně větší podíl na celkovém přírůstku dělnické třídy než všechny ostatní prvky. Konečně nejnižší vrstva relativního přelidnění dlí ve sféře pauperismu. Ponecháme-li podle Marxe stranou tuláky, zločince, prostitutky, zkrátka lumpenproletariát ve vlastním slova smyslu, skládá se tato vrstva společnosti ze tří kategorií. První z nich tvoří lidé schopní práce. Marx to dokládá statistikou anglického pauperismu, která se za každé krize zvětšuje a při každém oživení podnikání zmenšuje. Ve druhé kategorii jsou sirotci a děti pauperů. To jsou kandidáti průmyslové rezervní armády a v dobách velkého průmyslového rozmachu, jako např. roku 1860, vstupují rychle a hromadně do řad aktivní dělnické armády. Třetí kategorií jsou lidé sešlí, zchátralí, neschopní práce.⁸

Marx přímo formuloval absolutní, všeobecný zákon kapitalistické akumulace, podle něhož čím větší je společenské bohatství, fungující kapitál, rozsah a energie jeho růstu, a tudíž čím větší je absolutní velikost proletariátu a produktivní síla jeho práce, tím větší je průmyslová rezervní armáda. Pohotoví pracovní síla se vyvíjí na základě týchž příčin jako rozpínavost kapitálu. Relativní velikost průmyslové rezervní armády roste s růstem síl bohatství. Ale čím větší je tato rezervní armáda v poměru k aktivní dělnické armádě, tím větší je trvalý přebytek obyvatelstva jehož bída je nepřímo úměrná útrapám jeho práce. Čím větší je konečně nuzácká vrstva dělnické třídy a průmyslová rezervní armáda, tím větší je oficiální pauperismus.⁹

K obrovskému vzrůstu pauperismu, který byl znám již ve středověku, přispěl proces původní akumulace kapitálu. Tento proces znamenal expropriaci masy venkovského obyvatelstva a narůstání počtu tuláků a žebráků.

⁵ Srv. J. Wolf, *System der Sozialpolitik. Erster Band: Grundlegung*. Stuttgart 1892, str. 312.

⁶ Srv. K. Marx, *Kapital*. Díl první. Praha 1953, str. 675—676.

⁷ Srv. K. Marx, *l. c.*, str. 677.

⁸ Srv. K. Marx, *l. c.*, str. 677—679.

⁹ Srv. K. Marx, *l. c.*, str. 679.

V nejvýraznější formě je možno tento proces pozorovat v Anglii, kde jsou také již záhy vydávány proti této vrstvě obyvatelstva kruté zákony. Proslulost získalo krvavé zákonodárství proti vyvlastněným Jindřicha VIII.,¹⁰ podobné zákony byly vydávány v 17. a 18. století i ve Francii. K důležitým zásahům do tohoto anglického zákonodárství došlo za vlády Alžběty I. v letech 1597 a 1601, kdy byly protitulácké zákony doplněny zákony chudinskými.¹¹ Podle nich bylo přikázáno všem práceschopným chudým pracovat, jinak se vystavovali nebezpečí uzavření v káznicih. Kromě těchto těchto kázníc však byly zřizovány jako prostředky chudinské péče tzv. pracovny (workhouse), určené pro nízné osoby způsobilé k práci, které však do nich vstupovaly na základě dobrovolnosti, resp. pod pohrůžkou předání do káznice. Podobný systém donucovacích pracoven vznikl později i v Prusku, kde se rozlišovalo rovněž mezi káznicemi a mezi pracovnami, které měly potud zcela ráz anglického workhousu, že nemohl nikdo osoby bez prostředků k pobytu v nich nutit. Nechtěly-li však takovéto osoby do pracoven vstoupit, ztrácely nárok na veškerou chudinskou podporu.

Proces pauperizace je možno pozorovat i v habsburské monarchii, kde se však jeho počátky i jeho vyvrcholení podobně jako v Německu projevují značně později. Pro počátek 30. let 19. století je pro Rakousko odhadován poměr průmyslové rezervní armády k celkovému obyvatelstvu 1 : 25, zatím co pro Německo a Francii 1 : 20 a pro nejvyspělejší průmyslovou Anglii 1 : 6, Holandsko 1 : 7 a Švýcarsko 1 : 10.¹² K vzrůstu pauperismu v Rakousku přispěly hospodářské otřesy 40. let, kde zde a v Německu tento proces v období před přeměnou hospodářství těchto států v hospodářství kapitalistické s největší pravděpodobností vrcholí.¹³

V habsburské monarchii nebylo zákonodárství proti tulákům a žebrákům původně jednotné a v jednotlivých zemích se značně lišilo. Starší nařízení byla v podstatě proniknuta zásadou, že je nutno chránit místní obce před přílivem žebráků a tuláků. Doporučovaly se periodické razie, při čemž dopadnutí cizí žebráci a tuláci měli být vykázáni a domáci potrestáni.¹⁴ Ke sjednocení tohoto zákonodárství bylo přikročeno za vlády Josefa II. všeobecným zákonem o zločinech a jejich trestání z 13. ledna 1787.¹⁵ Za Josefa II. byly rovněž položeny základy chudinské péči, a to zřizováním tzv. farních chudinských ústavů.¹⁶

¹⁰ Srv. K. Marx, l. c., str. 774.

¹¹ Srv. J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in England von 1640 bis in die Gegenwart. Band IV. 1. Teil. Vor der Industriellen Revolution 1640 bis 1670.* 2. Auflage, Berlin 1954, str. 46—47.

¹² Srv. J. Kuczynski, *Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis 1849.* Berlin 1961, str. 233.

¹³ Lze na to usuzovat i z velikého množství brožur, které jsou ve 40. letech věnovány pauperismu, potulce, žebrotě, organizaci práce apod. Jejich přehled z let 1822—1850 od R. Hoppové uveřejňuje J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis in die Gegenwart. Band I. Erster Teil 1789 bis 1870.* Sechste, verbesserte Auflage, Berlin 1954, str. 279—294.

¹⁴ Na toto nařízení o žebrotě z 19. dubna 1751 se odvolává Naučení představeným obcí, jak se má zamezit žebřáctví a tuláctví z 23. května 1868, srv. *Zákony a nařízení zemská pro markrabství Moravské, 1868*, str. 12.

¹⁵ Srv. heslo *Landstreicherei und Bettel* od Fingera v *Oesterreichisches Staatswörterbuch*, 3. Bd, 2. Aufl., Wien 1907, str. 435. Zde je rovněž základní literatura k tomuto tématu (str. 440 až 441). Dobrý přehled o problematice a nejdůležitější literatuře podává rovněž heslo *Armenwesen II. Die Armanengesetzgebung und Armenpolizei in Deutschösterreich* od R. Bartsche v *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. 4. Aufl., I. Band, Jena 1923, str. 991—1008.

¹⁶ Srv. uvedené heslo *Armenwesen II.* od R. Bartsche, popř. heslo *Armenpflege* od E. Mischlera, *Österreichisches Staatswörterbuch*, I. Bd., Wien 1905, str. 320n.

V první polovině 19. století se setkáváme s intenzivnější snahou po izolování nejnebezpečnějších živlů z řad tuláků a žebráků v nově zřizovaných ústavech, označovaných jako robotárny (Zwangsarbeitsanstalten). V průběhu 30. a 40. let byly tyto ústavy vybudovány ve všech rakouských zemích, a to zpravidla vždy jeden v zemi, popř. menší země se spojily a zřídily společně jeden ústav. Roku 1838 byl např. zřízen takový ústav v Brně na náklad moravských a slezských stavů s působností pro Moravu a Slezsko.

Úkolem této studie je, sledovat počátky protituláckého zákonodárství v Rakousko-Uhersku v 60. až 80. letech 19. století, kdy se zde potulka a žebrota stávají masovým jevem a ohrožují veřejnou bezpečnost natolik, že je třeba jim věnovat zvýšenou pozornost a vydávat proti nim speciální zákony. Je pochopitelné, že v souvislosti s takto vytčeným cílem by bylo třeba důkladně prostudovat základní společenské přeměny, které v tomto období v habsburské monarchii probíhaly a soustředit zájem na vývoj hospodářského a sociálního postavení širokých vrstev obyvatelstva. Tento úkol však nebude možno splnit, poněvadž kromě prací J. Purše, které se zabývají postavením dělnické třídy v českých zemích v 60. a počátkem 70. let,¹⁷ nemáme další monografie, které by hospodářský a sociální vývoj v tomto období sledovaly komplexně a podrobně.¹⁸ Svou pozornost mohou proto soustředit pouze na některé složky, které určovaly postavení dělnické třídy a na některé náznaky, které signalizují, že se koncem 70. a počátkem 80. let toto postavení zhoršuje.

Dále by bylo třeba studovat protitulácké zákony v širokých souvislostech s počátky rakouského sociálního zákonodárství. Ani tento úkol však nebude možno splnit, poněvadž naše novější historiografie věnovala této problematice jenom velmi malou pozornost a kromě několika málo prací o jednotlivých dílčích otázkách není zde prakticky nic, o co by bylo možno se opřít.¹⁹ Přitom 60. až 80. léta minulého století jsou přímo nabita sociálními problémy, které si vynucovaly řešení. K prvním pokusům o ně však přikročil stát až velmi pozdě. Byla to teprve konzervativní Taaffova vláda, kterou početní růst dělnické třídy a zvyšování jejího třídního sebevědomí přinutily k prvním zásahům do poměru mezi zaměstnavateli na jedné a dělnictvem na druhé straně a k přijetí některých reformních opatření. Mezi ně patří zákon o živnostenské inspekci z roku 1883, novela živnostenského řádu z roku 1885, která živnostenským společenstvům přikazuje řadu sociálních úkolů, mj. organizaci zprostředkování práce dělnictva, a nejdůležitější z těchto opatření — zákony o úrazovém a nemocenském pojištění z let 1887 a 1888. Rubem těchto reformů byla zostřená persekuce socialistického dělnického hnutí²⁰ řadou mimořádných opatření a dělnické třídy jako celku novým, ještě tvrdším protituláckým zákonem z roku 1885. Tento protitulácký zákon, zařazen do toku uvedených sociálních opatření, však již nebyl pouhou represí, jako zákon z roku 1873, neboť již od roku 1882 jednala říšská rada o nemocenském a úrazovém pojištění, které — i když nedostatečně — mělo zabezpečovat převážnou část dělnické třídy a zmenšovat počet osob, které byly hladem a bídou donuceny k potulce a žebrotě. Kromě toho je třeba vidět, že po vydání protituláckého zákona následovala řada zemských

¹⁷ Kromě již citované práce je to jeho monografie *Dělnické hnutí v českých zemích 1849—1867*. Praha 1961, kap. II. Postavení dělnické třídy, str. 14—56.

¹⁸ Z dílčích studií je možno uvést články F. Kutnara, *Sociální otázka tkalcovská v polovině 19. století*. Historický sborník II, 1954.

¹⁹ Jsou to prakticky pouze studie J. Housera, uvedené v pozn. 24 a 25.

²⁰ Nejnověji k této problematice srv. K. Malý, *Policejní a soudní persekuce dělnické třídy v druhé polovině 19. století v Čechách*. Praha 1967.

zákonů o zřizování stravovacích stanic, podle nichž byly tyto stravovny koncem 80. a v 90. letech zřízeny ve všech průmyslově vyspělých předlitavských zemích.²¹ Tyto stravovny měly být napomocny dělníkům hledajícím práci tím, že jim poskytovaly stravu a nocleh a kromě toho měly, i když v poměrně primitivní formě, vykonávat funkci zprostředkovatelen práce.²²

Jak již bylo řečeno, byla Taaffova vláda k sociálním opatřením přinucena tlakem dělnické třídy. Vyplývá to zřetelně z diskusí o sociálně politických otázkách, které v 80. letech probíhaly v říšské radě. „Té doby již nemáme volbu mezi hospodářským liberalismem a socialismem, musíme již voliti mezi socialismem a mezi anarchismem“, bylo řečeno za jedné takovéto diskuse v roce 1886.²³ Vláda německých liberálů, která byla u moci až do roku 1879, vystupovala vůči dělnickému hnutí mnohem sebevědoměji. Nebyla ochotna zasahovat do poměru mezi dělníkem a podnikatelem, mluvila o přirozeném upravení poměru mezi práci hledajícím a práci poskytujícím, do něhož nikdo třetí nemá co mluvit. Připustila pouze vytváření dělnických koalic za účelem dosažení vyšších mezd, čímž legalizovala právo dělníků na stávkou,²⁴ neudělala však nic pro zaopatření dělníka nebo jeho podporu v době pracovní nezpůsobilosti. V tomto oboru bylo preferováno pouze dělnictvo v dolech a hutích, kde měly starší tradici bratské pokladny,²⁵ pojištění ostatního průmyslového dělnictva však bylo ponecháno svépomoci nebo libovůli zaměstnavatele. První forma tohoto pojištění svépomocnými dělnickými spolky byla zcela neúčinná. Dělnictvo při bídných mzdách nebylo s to vytvořit dostatečné finanční rezervy potřebné k podporování nemocných a práce neschopných jedinců. Závodní nemocenské pokladny se potom stávaly dalším prostředkem útlaku dělnictva v rukou zaměstnavatelů. Zdanlivá nestrannost státu a politika neintervence umožňovala zaměstnavatelům, kteří byli bezesporu silnější stranou, spravování těchto pokladen svými orgány s vyloučením zástupců dělnictva, přijímání stanov a jednacích řádů, které byly výhodné pro zaměstnavatele a dělnictvu ukládaly pouze povinnost odvádění pojistného. Nebyly řídké případy kdy po dlouholetém zaměstnání v případě propuštění z práce pozbýval dělník jakýkoliv nárok na podporu z fondu závodní nemocenské pokladny.²⁶ Proto přestože takovýchto závodních pojišťoven byla celá řada a zejména v průmyslových centrech v nich byla pojištěna převážná část dělnictva, nepřispívaly význačnějším podílem ke zlepšení postavení dělníků a k jejich zabezpečení v případě nemoci, invalidity nebo neschopnosti k práci.²⁷

²¹ Na Moravě byly zřízeny zákonem č. 45 z roku 1888, v Čechách zákonem z roku 1895 a ve Slezsku z r. 1892. Zákonem z r. 1886 byly zřízeny v Dol. Rakousích, z r. 1888 ve Štýrsku a Hor. Rakousích a z r. 1891 ve Vorarlbergu.

²² K počátkům jejich působnosti srv. moji studii *Z počátků moravského sociálního zákonodárství. (Vznik instituce stravovacích stanic a jejich frekvence na jižní Moravě.)* Časopis Matice moravské 88, 1969, str. 50 n.

²³ Viz K. Adámek, *Pojišťování dělníků.* Čes.-mor. nár. hospodář VI. (III.), 1886, str. 377n.

²⁴ Srv. J. Houser, *Boj dělnictva za odstranění zákazu koalic a rakouský zákon z r. 1870.* Právně-historické studie 5, 1959.

²⁵ Srv. J. Houser, *Vývoj hornického pojištění.* Praha 1960, týž, *K počátkům hornického pojištění za kapitalismu v českých zemích.* Právněhistorické studie 2, 1956.

²⁶ O poměrech v brněnské ústřední nemocenské pokladně, protestní schůzi, jednání s místodržitelem a s městskou radou, srv. *Dělnické listy*, č. 10, 15. května 1874.

²⁷ O pravdivosti tohoto závěru je možno se přesvědčit na základě uveřejněných údajů o činnosti nemocenské pokladny, kterou vytvořily společně brněnské textilní továrny, jakož i o činnosti penzijní pokladny těchto firem (k počátkům nemocenských pojišťoven v Brně srv. E. Deutsch, *Beiträge zur Brünnner Arbeiterfrage. Rundschau und Kritik über die zum Wohle der Arbeiter in Brünn bereits bestehenden Einrichtungen.* Brno 1869, zvl. kap. VII. *Vorsorge für erkrankte und*

Za této situace vyvstávala již v 60. letech nutnost zavedení chudinského zákonodárství. Základní normou, kterou bylo totiž chudinství upraveno, byl domovský zákon z 3. prosince 1863 a jednotlivé zemské obecní zákony z let 1863—1864. Podle těchto obecních zákonů náleželo chudinství do působnosti obcí. Obce byly povinny starat se o osoby neschopné práce, které v nich měly domovské právo. Již krátce po přijetí zákona o domovském právu bylo poukazováno na to, že jím jsou postiženy především venkovské obce, jimž připadají na starost příslušníci, kteří po celý život pracovali v průmyslu ve městech a po ztrátě své pracovní schopnosti jsou přikázáni do domovských obcí, které v době rozmachu svých sil opustili. Tento odpor sílil v 70. a 80. letech, kdy přinutil vládu k anketě o revizi domovského zákona, při níž vyšlo najevo, že platnými ustanoveními jsou postiženy zejména české země, jejichž domovské obce byly nuceny starat se o své příslušníky, pracující po celý život ve vídeňském průmyslovém centru a jiných rakouských průmyslových oblastech,²⁸ ke změně zákona však nedošlo. Aktuálnost této otázky byla potom otupena zákony o nemocenském a úrazovém pojištění.

Rakouské chudinské zákonodárství tak zůstalo velmi nedokonalé. V některých zemích byla chudinská péče upravena zemskými zákony, jako např. v Čechách zákonem z roku 1868,²⁹ který však nebyl pokrokem a kodifikoval pouze existující stav. Na Moravě k přijetí chudinského zákona nedošlo pro rozpor v otázce převzetí farních chudinských fondů obcemi. I některá další ustanovení osnovy, projednávané moravským zemským sněmem několikrát v letech 1870—1882 narazila na odpor (byl to zejména paragraf, prikazující obcím nad jeden tisíc obyvatel zřízení a vydržování přiměřeného chudobince pro obecní chudé), takže péči o chudé zde nadále vykonávaly jednak obce, které ji měly přikázánu obecním zákonem, jednak církve prostřednictvím farních chudinských ústavů. Tato péče byla na velmi primitivním stupni, pouze ve větších městech byla organizována poněkud lépe. Při sčítání, provedeném v roce 1880 v souvislosti s novým projednáváním osnovy chudinského zákona na moravském zemském sněmu, bylo v zemi napočteno celkem 26 232 obecních chudých, z toho 1 115 dětí. Všichni tito chudí dostávali ročně podporu z farních pokladen ve výši 70 351 zl. 65 kr. a z obecních pokladen ve výši 128 578 zl. 3 kr.³⁰ Tyto částky znamenají, že obecní chudí prakticky byli odkázáni na dobročinnost soukromých osob a většinu prostředků nutných pro svoji výživu si musili vyžebrot, poněvadž se podle této zprávy ve všech případech jednalo o osoby k práci neschopné, ať již úplně nebo částečně.³¹

hilfsbedürftige Arbeiter.) Tyto pokladny byly zřízeny r. 1870 a r. 1879 k nim přibyla vdovská a sirotčí pokladna. Počet členů nemocenské pokladny stoupal z 5 000 r. 1870 na 5 935 r. 1875, r. 1879 však činil jenom 4 834 dělníků. Příjmy činily r. 1875 29 669 zl., z toho bylo pouze 8 290 zl. příspěvkem zaměstnavatelů, převážnou část tvořily příspěvky dělníků. V tomto roce se dostalo 2 753 dělníkům na podporách v nemoci 11 998 zl., příspěvek na pohřebné dostalo 129 dělníků ve výši 2 687 zl., 12 325 zl. bylo odvedeno do penzijní pokladny. Z fondů penzijní pokladny však v tomto roce bylo vyplaceno na podporu v nezaměstnanosti pouhých 45 zl. a na penzích 195 zl. (Srv. *Statistik der Industrie des Bezirkes der Handels- und Gewerbekammer in Brünn*. Brno 1881, str. 483—485). Stejný důkaz podává přehled o samostatných nemocenských pokladnách na Moravě, srv. *Statistischer Bericht über Industrie und Gewerbe Mährens in den Jahren 1881—85*. Brno 1887—89, str. 795—831 a 959—991.

²⁸ Srv. A. Bráf, *Oprava domovského práva*. Čes.-mor. nár. hospodář IV (I.), 1884, str. 65n.

²⁹ Srv. zákon č. 59 z 3. prosince 1868 v příčině opatřování chudých. *Zákoník zemský král. Českého*, 1868, str. 145—152.

³⁰ Srv. Předlohy zemského sněmu markr. Moravského. Č. 106 z h. r. 1881. 50. Zpráva zemského výboru, kterou se předkládá osnova zákona v příčině upravení chudinství v markr. Moravském.

³¹ Z celkového počtu 26 232 obecních chudých bylo k práci zcela neschopno 7 555 pro vysoké stáří a 4 209 pro nemoc, k práci částečně neschopno bylo 3 960 pro stáří a 3 056 pro nemoc.

Jediným prostředkem, kterým hodlala mladá německá liberální buržoazie po svém nástupu k moci čelit nebezpečí vznikajícímu z početního růstu průmyslové rezervní armády a z narůstání sociálních konfliktů, byla represe.

V tomto ohledu je typické sebevědomé prohlášení ministra Giskry z roku 1868, že sociální otázka nepřekročí rakouské hranice a končí u Podmokel.³² Teprve někteří z mladší generace liberálů, kteří vstupovali do politického života v 70. letech, si začínali být vědomi důležitosti dělnické otázky. Nemohli ji již ignorovat,³³ řešení, které hodlali přijmout a připustit, však nemohlo uspokojit požadavky dělnictva. Dělnictvo v této době vystupovalo s řadou politických i hospodářských požadavků — žádalo zavedení všeobecného, rovného, přímého a tajného hlasovacího práva, rovnoprávnost všech státních občanů, svobodu tisku, revizi společovacího a shromažďovacího zákona a na hospodářském poli bojovalo za revizi živnostenského řádu z roku 1859, která by odstranila nucená společenstva, zavedla desetihodinovou pracovní dobu v továrnách, omezila ženskou a zcela odstranila dětskou práci a práci vězňů. Dále chtělo zřízení samostatných dělnických komor, které měly být postaveny na roveň obchodním a živnostenským komorám a spolu s těmito měly provádět dozor v továrnách.³⁴ Vláda však byla ochotna pouze k určité dílčí revizi živnostenského řádu, o níž jednala říšská rada v polovině 70. let,³⁵ kterou však provedla až konzervativní vláda Taaffova, a ke zřízení dělnických komor, které se však měly stát orgány s velmi omezenou pravomocí.³⁶

Zachování veřejného klidu a pořádku však věnovala vláda velkou pozornost. Obavy z nepříznivého vývoje veřejné bezpečnosti se začínají stále častěji objevovat především od poloviny 60. let. V prosinci 1865 se zabýval touto otázkou moravský zemský sněm, na němž bylo dokazováno, že zvýšený počet proletariátu je velkým nebezpečím obzvláště pro venkovské obyvatelstvo, a to zejména v době, kdy průmysl nemůže dělnictvu poskytnout v důsledku krize dostatek obživy a většina dělníků se proto obrací na venkov. Bylo zde konstatováno, že na venkově se rozmáhají krádeže povážlivým způsobem, takže „venkované budou brzy přinuceni, aby po američtinsky ve dne v noci ozbrojeni hájili majetek proti škůdnictví nebezpečných tuláků“.³⁷ V lednu 1866 projednával týž sněm návrh, aby vláda předložila sněmu osnovu zákona, který by obsahoval ustanovení na obranu nejistoty osob a vlastnictví, vzrůstající se na venkově, a k upevnění veřejné bezpečnosti. Při zdůvodnění tohoto návrhu řečník konstatoval, že na venkově si není nikdo jist před vagabundy. Venkovské obyvatelstvo je prý demoralizováno tím, když zjara vyrážejí celé bandy vagabundů, stítících se práce. Navrhovatel zdůrazňoval, že jakmile sociální choroby zvláště masovým vzrůstem proletariátu dosáhnou velkých rozměrů, nestačí již obyčejná policejní opatření, která poskytují nanejvýš pomoc proti nejhrušším

³² Srv. K. Adámek, *Řešení otázky dělnické*. Čes.-mor. nár. hospodář IV (I), 1884, str. 324n.

³³ Z nich je možno uvést E. Plenera, který se za svého pobytu v Anglii seznámil s anglickým sociálním zákonodárstvím a výsledek vtělil do své práce *Die englische Fabriksgeesetzgebung*, která vyšla ve Vídni roku 1871. K jeho názorům na sociální otázku srv. *Erinnerungen von Ernst Freiherrn von Plener*, II. Band, Stuttgart—Leipzig 1921, str. 28n. a 286n.

³⁴ Srv. Dělnické listy, č. 4, 18. února 1874 (memorandum vídeňského politického spolku Volkstimme říšské radě), č. 7, 3. dubna 1874 (rezoluce brněnského dělnictva k říšské radě), č. 8, 1. května 1874 a č. 19, 2. října 1874.

³⁵ Vídeňské dělnictvo odmítlo osnovu nového živnostenského řádu jednoznačně na své schůzi 14. září 1874 a předložilo svoje požadavky, srv. Dělnické listy, č. 19, 2. října 1874.

³⁶ Srv. L. Winter, *Dělnické zákonodárství rakouské*. In Česká politika. Díl čtvrtý. Praha 1911, kap. Komory dělnické str. 933—936.

³⁷ Viz *Sněmovní list o sezeních moravského sněmu zemského*, 1865, str. 295—296.

výtržnostem, avšak kořeny zla nevymýtí. Navrhoval proto donutit tyto vagabundy k práci, a to zřizováním robotáren, detenčních a korekčních domů.³⁸ Podobně již v prosinci 1865 byl na moravském zemském sněmu vysloven názor, že v důsledku rozvoje průmyslu a dělnictva, jemuž není možno uniknout, by mělo být zřízeno pro bezpečnost venkova tolik robotáren, kolik bude okresních zastupitelstev.³⁹

Moravský místodržitel se v této době ještě snažil nebezpečí plynoucí bezpečnosti osoby a majetku ze vzrůstajícího počtu tuláků poněkud snížit, byl však nucen přiznat, že nespornou skutečností zůstává vzrůst počtu udání zločinů a přečinů, kdy pachatel zůstane nevypátrán. V roce 1860 bylo takovýchto případů na Moravě 496, r. 1861 676, r. 1862 608, r. 1863 jenom 420, ale již r. 1864 je možno pozorovat závratný vzestup na 1 221 a r. 1865 na 1 299.⁴⁰

Znovu bylo o této otázce jednáno na moravském zemském sněmu v říjnu 1869 a po vypuknutí hospodářské krize v prosinci 1873.⁴¹ O aktuálnosti tohoto problému svědčí mimo jiné to, že 23. května 1868 vydává moravský místodržitel v souhlasu se zemským výborem naučení představeným obcí, jak se má zamezit žebráctví a tuláctví.⁴² Toto naučení, v jehož úvodu se konstatuje, že potulka a žebrota se natolik rozmohly, takže je jimi obyvatelstvo v největší míře obtěžováno a jeho jmění uvedeno v nebezpečí, neobsahuje nové příkazy, upozorňuje však na jednotlivé starší normy, podle nichž je třeba proti tulákům a žebrákům postupovat.

Ve druhé polovině 60. let se myšlenka zřizování robotáren a pracovních domů jako prostředek k odstranění potulky a žebroty objevuje stále častěji a v 70. a hlavně v první polovině 80. let se stává předmětem rozsáhlých diskusí.⁴³ V roce 1867 o ní jedná říšská rada, kde byl podán návrh, aby v zájmu veřejné bezpečnosti byl přiměřeně zvýšen stav četnictva, byl regulován postrk, přiměřeně rozšířeny robotárny, jakož i věznice. Výsledkem však bylo pouze přijetí zákona o postrkových nákladech z 12. března 1868 a resoluce vlády, vyzývající k reorganizaci četnictva a k vytvoření postrkového řádu.⁴⁴

Německá liberální buržoazie naopak v této době poměrně konjunktury usilovala o zrušení i existujících robotáren a dokazovala, že jsou pozůstatkem z období absolutismu a jejich trvání se nesrovnává se zákonem o osobní svobodě ze 27. října 1862 č. 87 ř. z.,⁴⁵ později potom se základními občanskými svobodami, zaručenými prosincovou ústavou. Tyto hlasy však postupem času a narůstajícího nebezpečí plynoucího z rezervní průmyslové armády slábnou, takže při projednávání protituláckého zákona se objevují již jenom ojediněle.

Již jednou liberální buržoazie upustila od zásad, které krátce předtím proklamo-

³⁸ Srv. *Sněmovní list*, 1865, str. 839—842. Tuto rezoluci moravský zemský sněm 10. února 1866 schválil.

³⁹ Srv. *Sněmovní list* 1865, str. 295—296.

⁴⁰ Srv. *Sněmovní list* 1865, str. 839—840.

⁴¹ Srv. *Sněmovní list* 1869, str. 196 a 574—575 a 1873, str. 67—68 a 164—167.

⁴² Srv. Oznámení mor. místodržitelstva ze dne 23. května 1868 v příčině zamezení vzrůstajícího se žebráctví a tuláctví. Zákony a nařízení zemská pro markr. Moravské, 1868, str. 11—14.

⁴³ V odborné literatuře byla vyslovena C. Jaegrem (*Étwas über die heutige Vagabundenpolizei*. Oesterreichische Zeitschrift für Verwaltung, I, 1868, str. 189—90), dále srv. F. Lentner, *Zum Rechtsschutz gegen das Vagabundenwesen*. Tamtéž, V., 1872; též, *Landwirtschaft und Zwangsarbeit*. Tamtéž, IX., 1876, a celou řadu dalších autorů.

⁴⁴ Srv. *Verhandlungen des Hauses der Abgeordneten des österr. Reichsrathes in den Jahren 1871 až 1873. VII. Session. III. Band (enthaltend die Beilagen 242—357, S. 2049—3095)*. Wien 1873, str. 2841—2.

⁴⁵ Srv. *Sněmovní list* 1866, str. 364—71, Příloha A 1. Zpráva výboru zemského týkající se stanov a zřízení mor. slezs. robotárny.

vala, a to když říšská rada přijala zákon, kterým se upravovalo policejní vyhostování a honění postrkem. Byl to zákon č. 88 z 27. července 1871, který je důležitým článkem v řetězu protituláckého zákonodárství. Tímto zákonem se rozsáhle omezovala volnost pohybu širokých vrstev obyvatelstva a politickým úřadům se jím dávala do rukou důležitá zbraň proti nepohodlným živlům. Podle § 1 tohoto zákona mohly být totiž policejně vykazány a hnány postrkem do svých domovských obcí nebo u cizích státních příslušníků přes hranice jednak tuláci a jiní lidé práce se štítící, kteří jsou na obtíž veřejné dobročinnosti, dále osoby, které nemohou prokázat, že mají nějaké příjmy nebo povolenou živnost, veřejné nevěstky a trestanci a osoby propuštěné z robotáren, pokud jsou nebezpeční pro bezpečí osoby nebo majetku. Těmto osobám mohlo být přikázáno, aby se do místa odkud byli vyhoštěni buď nikdy nebo po určité době nevracely.⁴⁶

Nejdůležitější normou, která postihovala bez nadsázky masy obyvatelstva, se však stal tzv. protitulácký zákon z roku 1873, nazývaný krátce Vagabundengesetz.

K příčinám jeho vydání se vrátím v partii, ve které se pokusím o rozbor skupiny obyvatelstva, postižených tímto zákonem. Nyní jenom stručně k charakteru období, ve kterém říšská rada projednává osnovu tohoto zákona a v době krátce před propuknutím hospodářské krize jej schvaluje.

Na první pohled by se zdálo, že v období, v němž vrcholí hospodářská konjunktura a kdy rovněž dosahují svého vrcholu průměrné nominální dělnické mzdy v českých zemích, není důvodů k přijetí podobné normy, i když se jí stále častěji se ozývající hlasy z venkova počínají domáhat. Ve skutečnosti však právě v tomto období třetí čtvrtiny 19. století převratné ekonomické přeměny českých zemí uvedly do dosud nevidaného pohybu široké masy obyvatelstva. Byl to zároveň skutečný pohyb, masový odchod venkovské chudiny zemědělských i starých textilních oblastí za novým chlebem do továren a dolů v zemi a za hranicemi, i pohyb sociální, pronikavá změna jejich životních podmínek, sociální podoby a životního názoru.⁴⁷ Dochází k vytváření dělnických měst a na druhé straně ke stagnaci a postupně přímému vyliďňování chudých zemědělských oblastí. Pracovní síly, uvolňované likvidací řemeslné malovýroby, kterou zničila konkurence průmyslových podniků, a dále ze zemědělství, odcházejí mnohdy bez určitého cíle za obživou. Dělníci, kteří z různých důvodů nenalézají zaměstnání v místě svého dosavadního působiště, popř. ti, kteří se nehodlají nebo nemohou přizpůsobit poměrům v průmyslových velkopodnicích, se dostávají do pohybu. K nim přistupují zbídačení a konkurencí zničení majitelé řemeslných dílen. Mohu zde uvést cifry z obvodu brněnské obchodní a průmyslové komory, podle nichž se v období let 1857—1870 snižoval počet živností v některých výrobních odvětvích, a to zejména v textilním odboru, který byl v tomto obvodu rozhodující. Průměrný počet textilních živností zde byl v těchto letech takovýto:

	1857—59	1860—65	1866—70
běliči	107	70	32
barvíři	184	175	178
postríhači	104	101	84
valcháři	38	36	33
přádláci vlny	121	120	94
výrobci soukenného zboží	4 325	3 178	2 204

⁴⁶ Srv. *Zákoník říšský*, 1871, str. 229—33, zákon č. 88 z 27. července 1871, jímž se pořádá policejní vyhostování a honění postrkem.

⁴⁷ Srv. L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754—1914*. Praha 1965, str. 124.

Ve většině ostatních výrobních odvětví však v tomto období ještě nepozorujeme pokles, nebo alespoň ne podstatný.⁴⁸ Rozhodující pokles počtu živností však můžeme spatřovat v období let 1870—1875. V roce 1870 bylo v tomto obvodu 46 955 živností a 42 077 živnostníků,⁴⁹ v roce 1875 klesl tento počet na 41 932 živností a 37 745 živnostníků, takže počet živnostníků se za pět roků zmenšil o 4 332 osob. Největší pokles je patrný opět v textilu: počet tkalců se snížil z 1 118 v roce 1870 na 555 v roce 1875, počet výrobců soukenného zboží z 946 na 702. V některých oblastech to znamenalo podstatné oslabení nebo úplnou likvidaci soukenické výroby, která zde nebyla nahrazena jiným zdrojem obživy. Postiženy byly především chudobné horské oblasti; např. v jevičském soudním okrese klesl počet tkalců z 91 na 18, v novoměstském z 36 na 4, moravskotřebovském ze 188 na 70 apod.⁵⁰ Rovněž celkový počet všech živností se dost podstatně snížil zejména v chudobnějších horských okresech: v jevičském okrese z 813 na 654, novoměstském z 904 na 677, hystřickém z 942 na 730, žďárském z 610 na 430, telčském z 1 133 na 947 apod.⁵¹

Obyvatelstvo z těchto chudých oblastí bylo nuceno odcházet za chlebem a stává se součástí rezervní průmyslové armády, která právě v tomto období hospodářského rozmachu začíná podle všeobecného zákona kapitalistické akumulace narůstat. Přispívá k tomu i bouřlivý růst počtu obyvatelstva, který v českých zemích za třicet let od konce roku 1850 do konce roku 1880 stoupl o celou čtvrtinu. Tento růst byl ještě snižován vystěhovalectvím, bez něhož by počet obyvatelstva vzrostl v tomto období místo o čtvrtinu téměř o třetinu.⁵²

Za této situace, kdy na jedné straně vrcholí průmyslová revoluce a horečka gründerství a burzovních spekulací, na druhé straně se však zvyšuje pauperismus, předkládá 20. května 1872 ministr vnitra Lasser s odvoláním na výzvu, kterou předtím adresovaly obě komory říšské rady vládě, poslanecké sněmovně osnovu zákona, kterým se vydávají policejné trestní ustanovení proti osobám práce se štítícím a proti tulákům.⁵³ Již 25. května byl zvolen devítičlenný výbor k projednání této osnovy, jehož předsedou se stal poslanec za Moravu rytíř d'Elvért.⁵⁴

Práce výboru probíhaly poměrně rychle (vzemme-li v úvahu, že od června do prosince 1872 bylo zasedání říšské rady odročeno) a 31. března 1873 se dostalo projednání osnovy na pořad plenárního zasedání poslanecké sněmovny.

Sněmovní výbor se ve své zprávě postavil k osnově kladně. Souhlasil se všemi jejími zásadami a ocenil zejména to, že vláda v uznání praktických potřeb odmítla ty pochybnosti, které se o zákonnosti těchto zásad vyskytovaly — tj. zásady o možnosti omezení osobní svobody postavením pod policejní dohled a uzavřením do donucovací pracovny. Doporučil však, aby z osnovy byly vypuštěny paragrafy 19—22, které se zabývaly konkrétně vydržováním donucovacích pracoven a polep-

⁴⁸ Srv. *Statistik der Industrie des Bezirkes der Handels- und Gewerbekammer in Brünn im Jahre 1870*. Brno 1872, str. 193—4.

⁴⁹ Rozdíl mezi těmito ciframi je dán tím, že jeden živnostník mohl vykonávat více živností.

⁵⁰ Srv. *Statistik der Industrie... 1870 a Statistik der Industrie des Bezirkes der Handels- und Gewerbekammer in Brünn*. Brno 1881, str. 1—23.

⁵¹ Srv. *Statistik der Industrie...* Brno 1881.

⁵² Srv. L. Kárníková, l. c., str. 125.

⁵³ Srv. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österr. Reichsrathes. VII. Session. (Vom 27. December 1871 bis 24. April 1873.) I. Band. (1. bis 49. Sitzung.)* Wien 1873, str. 710.

⁵⁴ Srv. *Stenographische Protokolle*, str. 752, 783 a 795.

šoven a hrazením nákladů za jejich chovance,⁵⁵ s odvoláním na to, že není zásadně rozhodnuto, zda tato otázka náleží do kompetence říšského nebo zemského zákonodárství. Poslanecká sněmovna měla zákon přijmout spolu s přesvědčením, že zřizování a správa donucovacích pracoven by měla v budoucnosti příslušet státu s výzvou k vládě, aby provedla příslušné kroky k předání již existujících zemských donucovacích pracoven.⁵⁶

Při projednávání osnovy v plénu poslanecké sněmovny se v podstatě střetly dvě koncepcce. Nutnost určitěho zákroku proti tulákům byla všeobecně uznávána. Vyskytly se však pochybnosti, zda ustanovení zákona budou dostatečná — řečníci, kteří byli proti, poukazovali, že krátká doba trestu nepůsobí na tuláky odstrašujícím způsobem, neboť tito naopak hledají v zimním období ve vězení zaopatření a zdůrazňovali nutnost zřizování robotáren, které považovali za jediný prostředek k odstranění potulky. Druhá část se spokojila s ustanoveními osnovy a souhlasila s ní. Hlasy liberálů, kteří se stavěli proti omezování osobní svobody institucí policejního dozoru a robotáren, zůstaly jenom ojedinělé. Ke střetnutí došlo při projednávání rezoluce, která byla navržena z pléna, aby totiž vláda byla vyzvána k projednání otázky zřizování kolonií pro nepolepšitelné osoby práce se štítcí, tato rezoluce však byla přijata stejně jako uvedená rezoluce, kterou navrhl sněmovní výbor. Poslanecká sněmovna potom přijala ve druhém a třetím čtení celou osnovu zákona s vynecháním paragrafů o donucovacích pracovnách podle návrhu sněmovního výboru.⁵⁷

Panská sněmovna byla v otázce donucovacích pracoven jiného názoru a osnovu o paragrafy, které byly při projednávání v poslanecké sněmovně vynechány, rozšířila. Poslanecká sněmovna však trvala na svém původním rozhodnutí⁵⁸ a tak zákon, kterým se vydávala nařízení podle policejního trestního práva proti zahalečům a tulákům a který dostal císařskou sankci 10. května 1873 (publikován byl pod číslem 108 ř. z.), vstoupil v platnost ve znění přijatém poslaneckou sněmovnou.

Jaké byly hlavní zásady tohoto zákona? Zákon měl být namířen v prvé řadě proti tulákům a osobám štítcím se práce, o nichž se jednalo v §§ 1 a 2. První paragraf, podle něhož bylo odsouzeno nejvíce osob, vymezoval pojem tuláka. Říkalo se v něm, že ten „kdo nemaje určitého bydliště aneb opustiv své bydliště, bez zaměstnání a práce se potuluje a nemůže prokázati, že má prostředky ke své výživě nebo že jich bezelstně nabýti hledí, potrestán buď jako tulák vězením osmi dní až do jednoho měsíce“. Při opakovaném dopadení mělo být použito tuhého vězení v trvání od jednoho do tří měsíců za použití dalšího zostření trestu podle § 253 trestního zákona. Podle druhého paragrafu byly odsuzovány především osoby práce se štítcí: říkalo se v něm, že osobám způsobilým k práci, které byly potrestány pro falšování veřejných úvěrních papírů nebo mince, žhárství, loupež nebo zločin veřejného násilí nebezpečným vyhrožováním, pro zločin krádeže nebo podvodu anebo několikrát pro přestupek krádeže, podvodu nebo žebroty, anebo které byly potrestány pro potulku, může politický úřad nařídit aby prokázaly, že se živí dovoleným způsobem.

⁵⁵ Původní znění osnovy srv. *Verhandlungen des Hauses der Abgeordneten... VII. Session. II. Band (enthaltend die Beilagen 103—241, S. 1059—2048)*. Wien 1873, str. 1362—5, Beilage 161, Gesetz womit polizeistrafrechtliche Bestimmungen wider Arbeitsscheue und Landstreicher erlassen werden.

⁵⁶ Srv. zprávu výboru *Vergandlungen des Hauses der Abgeordneten... VII. Session. III. Band*, str. 2841—7, Beilage 312.

⁵⁷ K průběhu diskuse, do níž musil zasáhnout i ministr vnitra Lasser, srv. *Stenographische Protokolle... VII. Session... II. Band. (50 bis 87. Sitzung.)* Wien 1873, str. 1711—30.

⁵⁸ Srv. *Stenographische Protokolle...*, str. 1865—6.

Opomenutí mohlo být trestáno vězením od tří do čtrnácti dnů, při opakování tuhým vězením až do jednoho měsíce.

Již z širokého vymezení pojmu tuláka, které obsahoval § 1, je zřejmé, že podle protituláckého zákona mohl být postižen každý cestující, který neměl dostatečné finanční prostředky. Zejména v době hospodářské krize mohlo být tohoto zákona použito proti každému nepohodlnému nezaměstnanému dělníku, který delší nebo i kratší dobu hledal práci. Při nedostatku pracovních příležitostí se nemohl vykázat osvědčením v pracovní knížce⁵⁹ o předchozím pracovním poměru a prokázat tak, že skutečně hledá zaměstnání. Je zřejmé, že k takto širokému vymezení pojmu tuláka došlo zcela záměrně v době, kdy narůstání rezervní armády nezaměstnaných se stávalo nebezpečím pro existující právní řád a poskytovalo politickým úřadům možnost odsuzovat preventivně ty živly, které se mohly stát nebezpečím pro veřejnou bezpečnost ještě předtím, než se případně mohly dopustit kriminálního činu podle trestního zákona. Od 1. ledna 1874, kdy vstoupil v platnost nový procesní trestní řád, byla tato působnost politickým úřadům odňata a přenesena na okresní soudy, na podstatě věci to však nic nezměnilo.

Usvědčení z přestupku protituláckého zákona stalo se tak velmi snadnou záležitostí, mnohem snadnější než ve Francii, kde k tomu bylo třeba prokázání neexistence trvalého bydliště.⁶⁰ Rovněž staré roztržité zákonodárství proti tulákům, které platilo až do roku 1873 v jednotlivých zemích habsburské monarchie, u tuláků předpokládalo, že se jednalo o osoby bez přístřeší a bez stálého bydliště.⁶¹ Podle nového zákona však např. mohli být odsuzováni i žebraví mniši až do rozhodnutí nejvyššího soudního a kasačního dvora z 9. srpna 1875, podle něhož potulka mnicha náležejícího kapucínskému řádu a sbírajícímu příspěvky v penězích a naturálních nespadá pod trestní čin potulky podle § 1 zákona 108/1873 ř. z.⁶²

I v právnícké literatuře bylo poukazováno na to, že vymezení pojmu je příliš široké, takže okresní soudy masově odsuzují osoby, které ve skutečnosti tuláky nejsou.⁶³ Bylo zdůrazňováno to, že se jedná o osoby, které nemohou nalézt žádnou práci ve svých domovských obcích a jsou nuceny ji hledat ve světě, kde se s nimi při nedostatku pracovních příležitostí jedná jako s tuláky.⁶⁴ Podobné stanovisko zastávala i česká zemědělská rada, jejíž zemědělský výbor ve svém dobrozdání ze 14. února 1882 doporučoval obrátit se na vládu, aby tato „přiměřenou cestou“ článek 1. zákona z 10. května 1873 v praxi zjednala působnost takovou, aby se tomu, jenž z tuláctví se viní, vhodným nařízením poskytla lépe než dosud bývalo, možnost důkazu o své nevině.⁶⁵

⁵⁹ K této instituci srv. L. Winter, *Dělnické zákonodárství rakouské*. In Česká politika. Díl čtvrtý, Praha 1911, kap. Knížky pracovní, str. 899–902.

⁶⁰ Srv. W. Trümmel, *Zur Handhabung des Vagabundengesetzes von 24. Mai 1885*. RGBl. Nr. 89. Oesterr. Zeitsch. f. Verwaltung XX, 1887, str. 65.

⁶¹ Srv. W. Trümmel, *l. c.*, str. 66.

⁶² Srv. W. Trümmel, *l. c.*, str. 65.

⁶³ Srv. Hoegel, *Die Praxis des Vagabundengesetzes*. Oesterr. Zeitsch. f. Verwaltung XII, 1879, str. 229. Autor zde mj. říká: „... Unsere Definition geht jedoch viel zu weit [podtrž. v orig.], indem sie den Nachweis der Arbeitsscheu [podtrž. v orig.] nicht als notwendige Voraussetzung der Landstreicherei in sich aufnimmt, die Folge davon ist, dass den Bezirksgerichten massenhaft Individuen eingeliefert werden, bei welchen sämtliche Begriffsmerkmale des § 1 dieses Gesetzes zutreffen, ohne dass sie in Wahrheit Landstreicher wären...“

⁶⁴ Srv. Hoegel, *l. c.*, str. 230.

⁶⁵ Srv. Samosprávný obzor IV, 1882, str. 176, (Zpráva zemědělského výboru radě zemědělské pro král. České o prostředcích proti vzrůstajícímu se tuláctví.)

K obsahu zákona je třeba ještě říci toto. Jeho třetí paragraf zakazoval vydávat vysvědčení o neštěstích nebo chudobě, která byla určena k žebrání od místa k místu, přestupky tohoto zákazu se měly trestat pokutou od desíti do sta zlatých.

Dále obsahoval dvě velmi důležité zásady: zaváděl instituci ztv. policejního dohledu a možnost předání osob, které se dopustí některého přesně vymezeného trestního činu, především však zahálky, do donucovací pracovny. Možnost tohoto internování však musila být obsažena v soudním rozsudku.

O policejním dohledu jednaly §§ 4—12. Říkalo se v nich, že ti, kdo byli pro falšování veřejných úverních papírů, pro falšování mince nebo pro nějaký trestný čin proti cizímu majetku odsouzeni k delšímu než šestiměsíčnímu trestu na svobodě⁶⁶ nebo několikrát k takovému kratšímu trestu, nebo kdo byli odsouzeni pro potulku a jeví se být nebezpečnými cizímu majetku, mohou být postaveni pod policejní dohled.⁶⁷ Možnost postavení pod policejní dohled vyslovoval trestní soud, při čemž rozhodování bylo přeneseno na politické resp. policejní úřady. Doba policejního dohledu byla omezena na tři roky ode dne, kdy byl skončen výkon trestu.⁶⁸ Nesplnění povinností, které vyplývaly z postavení pod policejní dohled, mělo být trestáno vězením od jednoho do čtrnácti dnů, v opakovaném případě tuhým vězením až do jednoho měsíce (§ 10).

Paragrafy 13 až 19 se zabývaly možnostmi dodání do donucovací pracovny. Možnost držení v robotárně mohl vyřknout v rozsudku jedině trestní soud, a to především u osob, které se dopustily některého z přestupků protituláckého zákona, jmenovaného v §§ 1, 2 a 10, nebo přestupku smilstva provozovaného jako živnost nebo přestupku žebroty podle §§ 517 a 519 trestního zákona. Provedení bylo přikázáno zemskému politickému úřadu. V robotárně nemohl být nikdo držen nepřetržitě déle než tři roky. O propuštění z robotárny rozhodoval rovněž zemský politický úřad. Provinilci, kteří nedosáhli osmnácti let, měli být internováni v napravných mladých napravenců, kde neměli být drženi déle než do dvaceti let věku.⁶⁹

Je zřejmé, že ustanovení, která se týkala instituce robotáren a policejního dohledu, byla zaměřena skutečně především proti lumpenproletariátu, proti deklasovaným, asociálním živlům a proti osobám práce se štítícím, i když dávala možnost, aby pod policejní dohled byli stavěni také socialisté. Je však nepopiratelnou skutečností, že ve svém celku byl protitulácký zákon zaměřen proti dělnické třídě.

Tento fakt je zřejmý již z toho, že celkový vzrůst počtu odsouzených osob podle protituláckého zákona byl v přímé souvislosti se zhoršováním hospodářského postavení dělnické třídy a s kritickým postavením venkovského obyvatelstva, které se projevovalo v 70. a 80. letech. Pokusím se dokázat, že k objektivně nejhoršímu postavení těchto společenských složek nedošlo v průběhu hospodářské krize, která prakticky trvala od roku 1873 až do roku 1879, nýbrž teprve po jejím skončení na přelomu 70. a počátku 80. let.

V prvé řadě musí překvapit obrovský počet lidí, které protitulácký zákon postihl. Podle neúplných statistických údajů — postrádáme údaje o počtu odsouzených od

⁶⁶ Původní vládní osnova mluvila o více než ročním vězení.

⁶⁷ K. Malý (*l. c.*, str. 246) ukazuje, že toto ustanovení poskytovalo možnost aplikace i na sociální demokracii.

⁶⁸ Práva politického úřadu a povinnosti osoby postavené pod policejní dohled jsou vymezena v § 9.

⁶⁹ Do polepšoven mohly být předány i nedospělé osoby, které se dopustily takového trestného činu, který se podle trestního zákona jenom pro věk pachatele nepokládá za zločin, nýbrž pouze za přestupek.

počátku platnosti zákona do 31. prosince 1873, kromě toho se údaje oficiální soudní statistiky rozcházejí s počty, které uvádějí zprávy politických úřadů⁷⁰ — bylo totiž podle zákona z roku 1873 až do 31. července 1885, kdy vstoupil v platnost nový protitulácký zákon, odsouzeno v Předlitavsku 638 502 osob. Z tohoto počtu připadá na české země 324 723 odsouzených, tj. 50,8 %, z toho na vlastní Čechy 215 704 (33,7 %), na Moravu 85 646 (13,4 %) a na Slezsko 23 373 (3,6 %).

Obrovská většina těchto osob byla odsouzena podle § 1 tohoto zákona. Soudní statistiky nám udávají pouze celkový počet odsouzených osob, podle čísel soustředěných politickými úřady pro Moravu bylo však v této zemi v letech 1874—1885 odsouzeno podle § 1 protituláckého zákona celkem 93 039 osob, podle § 2 7 628 osob a podle § 10 3 040 osob. Přípustnost policejního dohledu byla vyslovena u 7 485 osob a 5 993 osob bylo také pod policejní dohled postaveno, přípustnost internování v robotárně byla vyslovena u 4 997 osob a z toho bylo do robotárny předáno 2 410 osob. (Podrobný přehled cifer pro Moravu srv. v příloze I.)

Nemáme důvodů nevěřit tomu, že podobná skladba byla i v ostatních zemích.⁷¹ Znamená to tedy, že naprostá převaha odsouzených se dopustila přestupku potulky, z toho opět většina byla odsouzena pro tento přestupek pouze jednou. Soudní ani politická statistika bohužel nesledovala recidivu, pouze pro rok 1885 máme dochovány údaje, podle nichž bylo do 31. července na základě protituláckého zákona odsouzeno v celém Předlitavsku 49 186 osob, z toho 35 394 do vězení na osm dnů, to znamená, že tyto osoby byly odsouzeny poprvé. V 11 694 případech bylo použito trestu od osmi dnů do jednoho měsíce, jenom v 1 909 případech od jednoho do tří měsíců a v 18 případech na tři měsíce.⁷² Pouze při těchto vyšších trestech se jednalo o notorické tuláky, kteří však byli většinou odsuzováni podle § 2 jako osoby práce se štítlíci a současně byla vyslovována přípustnost policejního dohledu a internování v robotárně.

Ve skutečnosti však bylo protituláckým zákonem postiženo mnohem více osob, než oněch odsouzených 638 502 v letech 1874—1885. Jedná se totiž ještě navíc o ty osoby, které byly zatčeny, jimž se však buď podařilo prokázat svou nevinu nebo nebyly vůbec postaveny před soud. Počet těchto osob statistiky soustavně nezachycovaly, proto je můžeme jenom zhruba odhadnout. Máme jednak údaj z období od 1. ledna do 31. července 1885, podle něhož bylo v Předlitavsku obžalováno z přestupku podle protituláckého zákona 59 621 osob, z toho však bylo 10 435 osvobozeno a odsouzeno 49 186.⁷³

Na veliký rozdíl mezi počtem zatčených a mezi počtem skutečně odsouzených upozornil již Albín Bráf, a to na základě údajů Statistické knížky hlavního města Prahy. Podle nich bylo v pražském policejním obvodu za léta 1874—1881 pro tuláctví zatčeno 65 657 osob, z nich však bylo soudně potrestáno pouze 18 137 osob,

⁷⁰ Kromě oficiálních soudních statistik, které uvádím v pozn. 75, si vyžadovalo ministerstvo vnitra od politických úřadů periodické zprávy o stavu veřejné bezpečnosti a o účincích protituláckého zákona, jejichž součástí byly statistické údaje o počtu odsouzených podle §§ 1, 2 a 10, o počtu výroků o přípustnosti postavení pod policejní dohled a internování v robotárně a o množství osob skutečně postavených pod tento dohled a předaných do robotárny.

⁷¹ Rozdíl mezi počtem osob odsouzených podle § 1 a 2 u okresních soudů v Praze, Karlíně, Smíchově a Vinohradech v letech 1874—1881, které uvádí A. Bráf, je ještě větší než v případě Moravy. Srv. A. Bráf, *O pracovnách*. Samospr. obzor VI, 1884, str. 29. K podobným závěrům dospívá i W. Trümmel, *Zur Statistik der Arbeitsscheu*. Oesterr. Zeitsch. f. Verwaltung XIX, 1886, str. 37—38.

⁷² Srv. *Österreichische Statistik*. XIX. Band. 4. Heft. *Ergebnisse der Strafrechtspflege... im Jahre 1885*. Wien 1889, výkaz H.

⁷³ Srv. *Österreichische Statistik*. XIX. Band. 4. Heft.

tj. 27,6 %.⁷⁴ Z toho, že policie v tomto obvodu byla nepoměrně účinnější, Bráf dovozoval, že počet odsouzených při venkovských soudech ještě značněji pokulháva za „skutečným počtem oněch neblahých živlů“.

Podle těchto zkušeností je třeba k celkovému počtu odsouzených připočíst ještě tyto osoby, které byly buď osvobozeny nebo zatčeny, nebyly však ani postaveny před soud. Nebude proto zajisté ani zdaleka přehnaný odhad, že protituláckým zákonem z roku 1873 bylo za dobu jeho platnosti postíženo více než milión osob.

Podíváme-li se na čísla o počtu odsouzených v jednotlivých letech, zjistíme jejich stoupající tendenci z 35 354 osob v roce 1874 na 53 408 v roce 1879. V první polovině 80. let spatřujeme další vzestup a toto číslo neklesá pod šedesát tisíc. Vzestupná křivka je porušena v roce 1882, kdy pozorujeme určitý pokles, od roku 1883 však tyto cifry stoupají z 64 293 na 69 345 v roce 1884. Vrcholu je dosaženo v roce 1885: v tomto roce bylo na základě starého protituláckého zákona, který byl aplikován do 31. července, odsouzeno 49 186 osob, a na základě nového protituláckého zákona z roku 1885, jehož platnost započala 1. srpnem, dalších 38 826 osob, tj. za jeden rok celkem 88 012 odsouzených.

Vývoj v českých zemích byl obdobný. V letech 1874—1879 pozorujeme vzestup počtu odsouzených z 19 248 na 25 883, v roce 1880 je zřetelný další vzestup na 28 567, v roce 1883 na 32 885, v roce 1884 na 37 794 a v roce 1885 bylo odsouzeno jednak podle zákona z roku 1873, jednak podle nového zákona z roku 1885, celkem 46 252 osob.⁷⁵ (Podrobné údaje srv. v příloze II.)

Nyní bude třeba zamyslit se nad tím, co bylo příčinou tohoto vzestupu. S určitostí můžeme říci, že hlavním důvodem nebude tvrzení, které se někdy objevovalo, totiž stále účinnější zakročování policejních úřadů a četnictva. Tyto důvody sice leckdy udávají i relace moravských okresních hejtmanů, nesouhlas s nimi však projevil již Albín Bráf.⁷⁶

Proto bude nutno podívat se na hospodářský a sociální vývoj v 70. a 80. letech, a to poněkud podrobněji než tomu bylo v souvislosti s příčinami vydání protituláckého zákona. Budeme se však moci soustředit opět hlavně na vývoj na Moravě, popř. jenom v obvodu brněnské obchodní a živnostenské komory.

Jedním z rozhodujících důvodů růstu počtu přestupků tohoto zákona, je vzrůst nezaměstnanosti po vypuknutí hospodářské krize z roku 1873. Tato krize na rozdíl od krizí dřívějších zachvátila celé hospodářství našich zemí a nikoli jenom některá výrobní odvětví.⁷⁷ Hluboká nezaměstnanost byla nejdůležitějším z jejich společenských důsledků. V některých důležitých průmyslových centrech se začala projevovat ještě před propuknutím krize v celorakouském měřítku. V Brně již v polovině února 1873 došlo k řadě úpadků továren a začalo propouštění dělníků v takovém měřítku,

⁷⁴ Srv. A. Bráf, *Dvě nutné opravy*. In A. Bráf, *Život a dílo*. Díl pátý. Praha 1924, str. 186n.

⁷⁵ Cifry za léta 1879—1885 naposlady uvádí K. Malý v citované práci na str. 270. Říká zde však, že čísla za rok 1878 jsou neznáma, ve skutečnosti je však publikoval již A. Bráf v práci *Dvě nutné opravy*, Praha 1884 (část jeho práce byla publikována v Samosprávném obzoru, VI, 1884, znovu byl celý spis otištěn v sebraných spisech Bráfových, vydaných pod názvem Albín Bráf, *Život a dílo*. Díl pátý. *Výbor statí z politiky a samosprávy*. Vydali J. Gruber a C. Horáček. Praha 1924). Úředně byly uveřejňovány údaje o počtu odsouzených podle tohoto zákona až do roku 1881 v oficiální statistické publikaci *Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1874—1881*, Wien 1877—1884. Údaje pro léta 1882—1885 byly publikovány v *Oesterreichische Statistik*, Bd. VI., 3. Heft, *Die Ergebnisse der Strafrechtspflege... im Jahre 1882*. Wien 1886, XI. Bd. 4. Heft, totéž pro rok 1883, Wien 1887, XV. Band, 3. Heft, totéž pro rok 1884, Wien 1888 a XIX. Bd., 4. Heft, totéž pro rok 1885, Wien 1889.

⁷⁶ Srv. záznam jeho přednášky *O pracovnách*. Samospr. obzor VI, 1894, str. 29.

⁷⁷ Srv. J. Purš, *Průmyslová revoluce v českých zemích*, str. 108.

že do začátku března bylo ve městě podle údajů dělnického tisku již na dva tisíce nezaměstnaných.⁷⁸ Ve druhém největším moravském městě Jihlavě byla postižena soukenická výroba tak, že počet dělníků v roce 1875 zde proti roku 1865 poklesl z 2 050 na 440 a většina soukenických dělníků si musila odejít hledat chléb a práci do jiných míst.⁷⁹ Postupně byla podobným způsobem postižena veškerá moravská průmyslová výroba. Přesnější údaje o výrobě a zaměstnanosti však bohužel nemáme — postrádáme přesnější statistické údaje, které má např. již tehdejší Německo, v němž tovární inspekce sledovala vývoj zaměstnanosti,⁸⁰ musíme se proto spokojit značně nespolehlivými údaji statistik obchodních a živnostenských komor. Podle nich můžeme zachytit stav v roce 1870 a po vypuknutí krize v roce 1875. V obvodu brněnské obchodní a živnostenské komory pracovalo r. 1870 ve strojírenství 1 766 dělníků a učňů, r. 1875 již jenom 1 273, počet dělnictva pracujícího v železárnách poklesl v témže období z 1 926 na 625. Ve vlnářském průmyslu byl počet pracujících v tomto obvodu odhadnut r. 1870 na 32 000,⁸¹ v r. 1875 poklesl podle odhadu na 22 000. V obuvnické výrobě je možno pozorovat pokles z 1 950 pracujících na 1 541 a nepatrný pokles zaznamenala zaměstnanost v rosicko-oslavanském uhelném revíru: z 1 808 dělníků na 1 714. Podstatný pokles je zřetelný ve stavebnictví, v němž pracovalo r. 1870 7 206 dělníků, r. 1875 není údaj o počtu dělnictva uveden s odůvodněním, že dělnictvo bylo nuceno i v létě hledat si jinou obživu, a to zejména v zemědělství. Pokles zaměstnanosti nezaznamenal pouze potravinářský průmysl, podstatný vzestup je pozorovatelný jenom u málo odvětví, a to ještě u takových, která nebyla v tomto obvodu výrazněji zastoupena: v kožedělné výrobě z 337 dělníků na 918, ve výrobě nábytku ze 400 na 780 a v knihtiskařství z 204 na 388.⁸²

Podíváme-li se na vývoj průmyslu v první polovině 80. let, tj. v období po skončení hospodářské krize, kdy většina průmyslových závodů vyráběla s plnou kapacitou, dospějeme k dosti překvapujícím závěrům. Vidíme totiž, že zaměstnanost byla v řadě odvětví k 31. prosinci 1885 menší než v krizovém roce 1875. V soukenickém průmyslu v brněnské oblasti bylo k tomuto datu zaměstnáno 15 080 osob. I když starší cifry byly jenom odhadem a teprve údaje z roku 1885 jsou blíže specifikovány a budí hlubší důvěru, zdá se nade všechnu pochybnost, že v tomto období, kdy úřední zprávy mluví o konjunkturu brněnského vlnářství,⁸³ počet dělníků v tomto oboru

⁷⁸ Srv. Dělnické listy, č. 5, 7. března 1873.

⁷⁹ Srv. můj článek *Hnutí jihlavského dělnictva v první polovině sedmdesátých let 19. století*, SMM, LXXXIII, 1964, str. 218.

⁸⁰ Srv. J. Rössler, *Die Arbeitslosigkeit unter den Berliner Arbeitern nach dem Gründerkrach*. Beiträge zur Gesch. der deutsch. Arbeiterbewegung, 5. Jahrg., 1963, str. 984n. K počátečnímu stadiu krize v Německu srv. W. Oechelhaeuser, *Die wirtschaftliche Krisis*. Berlin 1876. Sociálním důsledkům krize však věnuje autor jenom nepatrnou pozornost. Podstatně více se jimi zabývá M. Wirth, *Geschichte der Handelskrisen*. 2. Aufl., Frankfurt a. M. 1874. Část této práce zabývající se krizí z r. 1873 vyšla též samostatně pod názvem *Geschichte der Handelskrisis im Jahre 1873*. Frankfurt a. M. 1874. Wirth zde sleduje i vývoj v Rakousku a uvádí některé zajímavé údaje o nezaměstnanosti ve Vídni, kterou v prosinci 1873 a lednu 1874 opustilo 14 000 dělníků a přesto zde zůstalo ještě počátkem února 18 830 osob bez zaměstnání (str. 246–7).

⁸¹ J. Purš v cit. práci uvádí k roku 1870 přesné číslo 31 267 dělníků, z toho 11 054 tkalců (většinou domácích), kteří se částečně věnovali tkalcovství jako vedlejšímu zaměstnání (str. 40).

⁸² Srv. statistiky brněnské komory citované v pozn. 50.

⁸³ Srv. relaci brněnského policejního ředitelství z 13. října 1879, SAB, PM, k. 295, 4344/79, f. 9–12 a z 30. ledna 1880, tamtéž, f. 7–8, dále z 11. ledna 1884, k. 301, 1742/84, f. 176 a 183 (zde se říká, že nejenom všechny továrny jsou v plném provozu, objevilo se však i oživení ve stavebnictví, takže nejenom všichni místní dělníci mají dostačující zaměstnání, nýbrž do města směřuje i citelný příliv dělníků cizích).

nedosáhl předkrizového stavu. Ve strojírenství se sice počet dělníků proti krizovému roku 1875 zvýšil, dostoupil však pouze čísla 1 626 osob, takže nedosáhl stavu z roku 1870, který činil 1 766 osob. Podobně v železárnách, kde bylo r. 1885 zaměstnáno 1 268 dělníků, což bylo podstatně více proti roku 1875, ale méně než roku 1870 (1 926 osob). Z důležitějších výrobních odvětví můžeme pozorovat vzrůst zaměstnanosti pouze v potravinářském průmyslu, i když zde některé obory vykázaly pokles,⁸⁴ a ve výrobě nábytku, a to na 1 196 dělníků.⁸⁵

Pokud se týká celkového počtu živností, nezaznamenáváme již v letech 1875—1885 pokles, jako tomu bylo do roku 1875, jejich počet spíše stagnuje a není v souladu s vzrůstem počtu obyvatelstva. V roce 1880 bylo v obvodu brněnské komory 41 968 živností, do konce roku 1885 se sice tento počet zvýšil na 43 062, z čehož počet výrobních živností z 22 891 na 23 756, počet pro brněnskou oblast nejdůležitějších živností se však snížil. U výrobců soukenného zboží pokračoval pokles ze 798 na 446 a u výrobců bavlněného zboží z 223 na 132.⁸⁶

Hlavním důvodem růstu počtu odsouzených podle § 1 protituláckého zákona z roku 1873 se tak jeví vzestup nezaměstnanosti, která byla průvodním jevem hospodářské krize z let 1873—1879 a která v některých oblastech přetrvávala i po ukončení této krize v první polovině 80. let. Svědčí o tom mj. to, že počet odsouzených je zdaleka nejvyšší v průmyslových oblastech, kde se soustřeďovalo dělnictvo hledající práci. V ostatních částech je větší pouze v těch místech, kudy procházely důležité spojovací tepny, jimiž proudilo dělnictvo do průmyslových oblastí. Nepatrný počet odsouzených můžeme pozorovat v bohatých zemědělských oblastech, kde byl poměrný dostatek práce při zemědělských pracích a v chudých zaostalých horských krajích bez průmyslové výroby, jimž se dělnictvo vyhýbalo.

Toto tvrzení je možno doložit následujícími čísly, podle nichž z celkového počtu 93 039 odsouzených na Moravě na základě § 1 v letech 1874—1885 připadalo na Brno a okres Brno-venkov 24 330 případů, na město Olomouc 4 140, na místecký okres s průmyslovým Ostravskem 2 871 (zde jsou však cifry zkrleseny soudním okresem frejštátským, který patřil mezi chudé oblasti s minimálním počtem odsouzených) a na severomoravskou průmyslovou oblast politických okresů Zábřeh, Nový Jičín, Rýmařov, Šumperk, Šternberk a Moravská Třebová 18 136 případů, celkem 49 477 odsouzených, takže na území těchto desíti z třicetišesti moravských okresů bylo odsouzeno 53 % z celkového počtu delikventů.

K závěru, že vzrůstající počet osob odsouzených na základě protituláckého zákona je v přímé souvislosti s hospodářskou krizí, vážnutím výroby a obchodu a se vzrůstající nezaměstnaností, dospívají také téměř jednomyslně relace o stavu veřejné bezpečnosti a důsledcích zákona 108/1873. V různých obměnách se tato myšlenka objevuje téměř ve všech zprávách, a to až do roku 1885. V průběhu hospodářské krize 70. let je růst potulky a žebroty dáván do přímé souvislosti s propouštěním dělnictva a krizí. Tuto myšlenku vyslovují zprávy brněnské starostenského úřadu i policejního ředitelství, i když ke zmírnění bída vznikla v Brně i v některých dalších větších průmyslových městech tzv. lidová kuchyně, která z prostředků získaných soukromou dobročinností podělovala nejpotřebnější základní

⁸⁴ Např. pivovarnictví z 809 dělníků r. 1870 na 625 r. 1885 a tabáční průmysl ze 4 502 na 4 263.

⁸⁵ Údaje k 31. prosinci 1885 uveřejňuje *Statistischer Bericht über Industrie und Gewerbe Mährens in den Jahren 1881—1885*. Brno 1887—1889.

⁸⁶ Srv. *Statistischer Bericht... 1881—1885*.

potravou⁸⁷, a v roce 1875 vznikl na radnici asyl, který poskytoval nocleh osobám bez přístřeší, v němž přespávalo měsíčně celkem devět set až tisíc osob.⁸⁸

Je nespornou skutečností, že toto pozorování úřadů politické správy je objektivní a odpovídá skutečnosti. Naprostý nedostatek zabezpečení nezaměstnaného dělnictva nutil přímo k tomu, aby prostředky k obživě byly za krize získávány zebrotou. Důležitým dokladem k tomuto tvrzení je dopis „více dělníků z Prostějova“, kterým odpovídal starostovi v Hrubčicích Hochovi na jeho článek v Prostějovských novinách, v němž napsal „...kdo vyžebřaného chleba okusí, z takového nikdy stálý dělník není“. V dopise se píše: „J sme ubezpečeni, že slovům těm sám nevěříte a že jste je beze všeho rozmyslu použil, neboť právě doba nynější poučuje nás příliš zřejmě, že celí tisícové bezúhonných a pracovitých dělníků odkázáni jsou k zebrotě. Nebudeme uvádět větší průmyslová místa, kde celé rodiny nemohouce naléztí patřičného zaměstnání, žijí v nevýslovné bídě a nouzi, a poukazujeme Vás pouze na Prostějov, jehož poměry snad znáte. Je zde na osm tisíc lidí pracujícího, z nichž dobrá polovina zakusila, co to je jísti „chléb žebrácký“ [podtrženo mnou, J. J.] a přece nebudete chtít tvrdit, že všichni ti lidé jsou tuláci apod. [podtrženo v orig.]...“⁸⁹

K potulce a zebrotě tak bylo dělnictvo nuceno nedostatkem práce a podpory v nezaměstnanosti, neboť lidové kuchyně, asyly a nouzové práce byly jenom velmi nedokonalým zařízením a řídkou výjimkou. Nezaměstnané dělnictvo bylo ponecháno soukromé dobročinnosti a nanejvýše dobročinnosti obcí, zatím co stát ke zlepšení jeho poměrů v této době nepodnikal naprosto nic.

Podíváme-li se na důvody, jimiž zdůvodňují politické úřady vzrůst počtu odsouzených tuláků v 80. letech, zjistíme jejich určitý posun.

Nejdříve je třeba říci, že se po celé toto období stále objevují nářky na trvalou nezaměstnanost, a to zejména v některých oblastech. Zprávy z Brna hovoří vesměs o uspokojivé zaměstnanosti a poptávce po pracovních silách, teprve v roce 1885 dochází k vážnutí odbytu, takže část brněnského dělnictva byla nucena hledat si zaměstnání mimo město.⁹⁰ O nezaměstnanosti počátkem 80. let mluví relace okresních hejtmánství ve Velkém Meziříčí, Novém Městě, Rýmařově, Jihlavě, Kroměříží, Uherském Hradišti, Hranicích a náznaky jsou i v některých dalších relacích.

Vedle toho však mnoho zpráv poukazuje na trvalou bídu a nouzi, na trvalé zchudnutí v důsledku dlouholeté krize a na nedostatek finančních prostředků mezi obyvatelstvem. Tento stav byl podle četných relací zhoršen nepříznivým výsledkem žní v roce 1879 a 1882. V 19. století měl bezesporu výsledek žní obrovský vliv na postavení nejenom venkovského obyvatelstva, které na něm bylo přímo závislé, nýbrž i ostatních společenských vrstev, poněvadž ovlivňoval ceny životních potřeb ve velmi rozsáhlé míře.⁹¹ Proto v této době dochází ke snižování reálných dělnických mezd a v některých případech i ke snižování mezd nominálních.

⁸⁷ K její činnosti srv. SAB, ZV, sign. R 7, f. 7243, 9395/1875. V Moravské Ostravě byl zřízen polévkový ústav, v němž r. 1879 dostávalo stravu denně 240 osob. Srv. SAB, PM, k. 295, 4344/79, f. 56—7. Obecně k činnosti těchto institucí srv. J. Kühn, *Volksküchenwesen*, dále M. Singer, *Die Suppen- und Thee-Anstalten in Oesterreich*, oboje ve sborníku *Oesterreichs Wohlfahrts-Einrichtungen 1848—1898. IV. Band. Sociale Hülfspflege*. Wien 1900, str. 471n a 483n.

⁸⁸ Srv. SAB, PM, k. 291, 1002/76, f. 13—14, dále k. 295, 4344/79, f. 29—32.

⁸⁹ Viz *Dělnické listy*, č. 17, 1. září 1875.

⁹⁰ Srv. SAB, PM, k. 304, 773/87, f. 87—8.

⁹¹ K významu žní pro národní hospodářství v tomto období srv. J. X. Neumann, *Die Ernten und der Wohlstand in Oesterreich—Ungarn. Eine statistische Studie*. Berlin 1874.

Pokles nominálních mezd jsme pozorovali v letech hospodářské krize. Přesvědčí nás o tom rovněž statistické údaje brněnské komory, které poskytují určitou možnost srovnání.

Podle těchto statistik došlo k velkému poklesu nominálních mezd již počátkem krize. Až do roku 1875 zůstaly podstatně nedotčeny mzdy v brněnském soukenictví, kde jejich snižování narazilo na odpor dělnictva, které si stávkou z r. 1875 vynutilo ponechání mezd v dosavadní výši.⁹² Ve většině ostatních oborů je však patrné — v některých případech i dost podstatné — snižování mezd. Ve strojírenství se úkolové týdenní mzdy formířů a slevačů r. 1875 snížily proti r. 1870 z 8—25 zl. na 7—20 zl. u kovářů ze 7—15 na 6—12 zl., u soustružníků ze 7—14 na 6—12, u zámečníků ze 7—15 na 6—12. Nádenické mzdy v železárnách se snížily z 50 kr.—1 zl. na 60—70 kr., mzdy slevačských pomocníků ze 145 kr. na 110—130 kr. Ženské mzdy v cukrovarech se snížily z 60—90 na 50—70 kr., dost značně se snížily mzdy v tabákových továrnách. Podstatné snížení mezd nastalo v rosicko-oslavanském uhelném revíru, a to u mužů ze 75 kr.—2 zl. 50 kr. na 36 kr.—1 zl. 20 kr.⁹³

Mzdové údaje z období po ukončení krize nám ukazují, že v některých případech zůstaly mzdy na úrovni roku 1875, popř. se jenom nepatrně zvýšily. Ve vlnářském průmyslu však můžeme v tomto období u některých profesí vidět dokonce snížení mezd proti úrovni roku 1875: u přadláků je např. k r. 1875 udávána jako spodní hranice 7 zl., r. 1880 jenom 6 zl., výdělků tkalců na ručních stavech dělaly v r. 1875 6—10 zl., v r. 1880 jenom 5—9 zl. Kromě toho chybějí důležité údaje, které byly dříve uváděny, totiž jak vysoké procento dosahovalo horní mzdové hranice. U tkalců na ručních stavech to bylo r. 1875 50 %, k r. 1880 již tento údaj není.⁹⁴

Údaje o mzdách k roku 1885 svědčí o zvětšení jejich rozpětí, takže je většinou udávána podstatně nižší i vyšší mzdová hranice, např. u nádenických mezd v železárnách, které k r. 1875 činily 60—70 kr., se nyní uvádí 40 kr.—2 zl., u tkalců místo původní týdenní mzdy k r. 1880 5—9 zl., nyní 3—10 zl. apod.

Tato čísla nám neumožňují získání přehledu o průměrných mzdách, nepomohou nám ani mzdové údaje, které začaly být od roku 1884 uveřejňovány ve zprávách o činnosti živnostenských inspektorů,⁹⁵ poněvadž se téměř nedají srovnávat s údaji obchodních a živnostenských komor. Přesto však je možno dospět k závěru, že v období po ukončení hospodářské krize se projevoval proces snižování reálných mezd. Nominální mzdy zůstaly buď na úrovni 70. let, nebo se jenom nepatrně zvýšily. Toto zvýšení však nebylo s to vyrovnat rapidní vzrůst cen, který byl přirozeným důsledkem ukončení krize a nástupu deprese a který byl ještě zvyšován již zmíněným nepříznivým výsledkem žní roku 1879. Přesvědčují nás o tom zprávy brněnského policejního ředitelství z konce 70. a počátku 80. let. Podle jedné z těchto relací z 13. října 1879 byla v brněnském průmyslu plná zaměstnanost, aby však bylo materiální postavení dělníků, zejména ve vlnářském průmyslu, učiněno snesitelným, bylo by třeba dosáhnout zvýšení nízkých mzdových sazeb, zvláště když špatné žně způsobily zvýšení všech životních potřeb, „poněvadž se nezdá, že dělníci pro nedostatečné mzdy se zříkají práce a jdou po žebrotě, která je pro ně výnosnější a tímto způsobem propadají zahálce.“⁹⁶ Tento postoj není ani zdaleka ojedinělý. Dne 15. ledna 1881 policejní ředitel psal, že mzdové sazby jsou v poměru k délce

⁹² Srv. *Statistik der Industrie...*, Brünn 1881, str. 482.

⁹³ Srv. *Statistik der Industrie...* 1870 a statistiku cit. v pozn. 92.

⁹⁴ Srv. *Statistik der Industrie Mährens.* Brno 1883. II. Band.

⁹⁵ Srv. *Bericht der Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1881.* Wien 1885, str. 228.

⁹⁶ Viz SAB, PM, k. 295, 4344/79, f. 9—12.

pracovní doby jakož i k fyzické námaze příliš nízké a stačí stěží kryt nejnútnejší potřeby dělníků samotných, nehledě k jejich rodinám.⁹⁷

Dokladem zhoršujícího se hospodářského postavení dělnictva a drobného venkovského obyvatelstva v první polovině 80. let jsou rovněž cifry o vystěhovalectví. Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech spočívají v 50. letech 19. století,⁹⁸ v 50. a 60. letech však nejsou čísla o vystěhovalectví z Rakouska ještě obzvlášť vysoká. Ve srovnání s Německem, které již v letech 1847—1858 opustilo podle úředních údajů 1 399 378 lidí,⁹⁹ byla vpravdě nepatrná — z Rakouska se vystěhovalo v letech 1850—1863 jenom 34 617 osob. I když skutečný stav bude vyšší, než uvádí tento úřední údaj, přece jenom v tomto období byl odliv vystěhovalců mnohem menší než v 70. a 80. letech. Již v samotných počátcích se však zdrcující většinou podílely na vystěhovalectví české země a nejvíce samy Čechy.¹⁰⁰

Pro 70. a 80. léta máme k dispozici dvě řady čísel o vystěhovalectví: jednu z nich tvoří oficiální údaje předlitavských politických úřadů, druhou údaje o počtu osob, které byly naloděny ve dvou hlavních přístavech, z nichž směřovalo vystěhovalectví do Ameriky, z Hamburku a Brém. Obě řady se od sebe značně liší, čísla z Hamburku a Brém jsou podstatně vyšší, než jaká uvádějí předlitavské úřady,¹⁰¹ oboje údaje se však shodují v tom, že vystěhovalectví vrcholí v letech 1880—1881 a převážnou měrou se na něm stále podílejí Čechy. (Podrobný přehled o vystěhovalectví srv. v příloze III.)

Ještě markantněji je vývoj vystěhovalectví zřetelný na základě údajů o počtu přistěhovalců do Spojených států za období sedmnácti roků 1867—1883. Podle nich se v letech 1867—1870 přistěhovalo do USA 6 813 rakouských příslušníků, v letech 1871—1875 již 29 601, v letech 1876—1880 33 408 a za pouhé tři roky 1881—1883 celých 45 651, za celé toto období potom 115 473.¹⁰²

Kromě kvantitativního vzrůstu vystěhovalectví na počátku 80. let bylo možno pozorovat nový jev, že se totiž zvyšoval podíl žen a do zahraničí odcházely celé rodiny, zatím co dříve se jednalo většinou jenom o muže.¹⁰³ Příčin tohoto zjevu může být zajisté několik, rozhodující však bude ztráta víry značné části obyvatelstva v trvalé zlepšení jejich hospodářského postavení, ke kterému nedošlo ani poté, když všecken tisk oznamoval ukončení hospodářské krize a vzestup konjunktury.

⁹⁷ Srv. SAB, PM, k. 297, 2008/81, f. 153—5. Podobně mluví i relace policejního ředitele ze 17. ledna 1882 (k. 298, 1677/82, f. 170—1), z 8. ledna 1883 (k. 300, 2066/83, f. 2—6) a z 15. ledna 1886 (k. 304, 773/87, f. 87—8).

⁹⁸ Srv. F. Kutnar, *Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu*. Praha 1964. K problematice srv. dále B. Šindelář, *Několik poznámek k otázce našeho vystěhovalectví*. SPFFBU C I, 1954.

⁹⁹ Srv. F. Migerka, *Die Auswanderung*. Brno 1864, str. 5.

¹⁰⁰ Podle oficiálních údajů, uveřejňovaných G. Schimmerem v Beilage der Wiener Zeitung, byl počet vystěhovalců v jednotlivých letech takovýto: 1850 činil 565 osob, 1851 — 923, 1852 — 1 234, 1853 — 4 719, 1854 — 7 161, 1855 — 4 030, 1856 — 2 847, 1857 — 2 877, 1858 — 2 153, 1859 — 1 451, 1860 — 2 165, 1861 — 2 619, 1862 — 1 873. Na celkovém počtu vystěhovalců se podílely Čechy 70,76 %, Morava 5,67 % a Slezsko 2,95 %. Srv. F. Migerka, I. c., str. 6.

¹⁰¹ Vysvětlení tohoto stavu srv. v pozn. 117.

¹⁰² Tyto údaje uvádí A. Liègeard, *Immigration des Etats Unis*. Journal der statistischen Gesellschaft in Paris, 1884. Přetiskuje je zpráva *Die Auswanderung Oesterreichs im Jahre 1883*. Statistische Monatschrift XI, 1885, str. 40—1.

¹⁰³ Z vystěhovalců v r. 1881 bylo např. 2 565 dětí do 7 roků, 2 949 od 7 do 17 roků, 5 174 osob od 17 do 40 roků, 1 404 od 40 do 50 roků a 710 nad 50 roků. Srv. Statistische Monatschrift VIII, 1882, str. 595—6.

Dalším zjevem, který signalizoval zhoršování hospodářského postavení širokých mas obyvatelstva, byl vzestup počtu trestných činů. Za nejspolehlivější barometr je možno považovat počet přestupků krádeže, to znamená drobných příležitostných krádeží. Je pochopitelné, že jedinou příčinou těchto krádeží nebylo bídné postavení, svědčí o tom dost značné rozdíly mezi zeměmi, které byly přibližně na stejném stupni hospodářského vývoje a byly postiženy krizí rovnou měrou. Svou roli zde hraje i celá řada jiných faktorů, počet drobných krádeží životních potřeb (lesní a polní pých, tj. zejména krádeže brambor, obilí, palivového dřeva apod.) však v krizových obdobích podstatně zvyšuje celkový počet přestupků krádeže.

Vzrůst počtu krádeží dávají do souvislosti s hospodářským postavením téměř jednomyslně i relace politických úřadů o stavu veřejné bezpečnosti na Moravě.¹⁰⁴

Údaje úředních statistik o počtu přestupků krádeže, souzených předlitavskými okresními soudy (srv. přílohu IV), nás proto jenom utvrzují v tom, k čemu jsme dospěli již dříve. Za prvé, že hospodářské postavení valné části obyvatelstva se zhoršuje v první polovině 80. let, kdy je bídnější, než v předchozích letech hospodářské krize. Počet drobných krádeží dosahuje totiž vrcholu roku 1880, kdy je zejména důsledkem neúrodného roku 1879, potom mírně klesá, dalšího vyvrcholení však dostupuje v roce 1885. Za druhé potom, že nejhorší situace byla v českých zemích, jejichž podíl na celkovém počtu drobných krádeží nikdy neklesá pod padesát procent.

Naše závěry je nyní možno shrnout. Jsem si vědom toho, že jsem nevěnoval pozornost všem složkám, které ovlivňovaly hospodářské postavení širokých mas a zejména potom jsem opomenul venkovské obyvatelstvo. Bylo by třeba ještě zkoumat vývoj přímých daní, vývojové tendence nepřímých (spotřebních) daní, které svým vzestupem ovlivňovaly postavení konzumentských vrstev, vývoj hypotekárního zadlužení a přesunů pozemkové držby, kritický stav úvěrových možností — v 70. a 80. letech se objevují časté stížnosti na vzrůst lichvy, jejímiž lichvářskými úroky bylo postiženo především venkovské, ale i městské obyvatelstvo — a další otázky.

Přesto se však domnívám, že ob stojí teze o zhoršení hospodářského a sociálního postavení širokých vrstev obyvatelstva českých zemí v důsledku závažných strukturálních přeměn zejména v období po ukončení hospodářské krize 70. let. Již v období vrcholné konjunktury 60. a počátku 70. let došlo podle všeobecného zákona kapitalistické akumulace k velikému vzrůstu rezervní průmyslové armády. Její stav se zvětšil masovou nezaměstnaností za krize a na její snížení nezapůsobila ani následující deprese a konjunktura.

Podle poměru k práci je možno tuto průmyslovou rezervní armádu rozdělit do tří skupin.

První a zároveň nejpočetnější skupinu tvořily osoby schopné práce, které chtěly pracovat a za normálních okolností si na živobytí vydělávaly prací. Mnozí z nich by neopustili svá původní bydliště, kdyby v nich našli dostatek pracovních pří-

¹⁰⁴ Okresní hejtmanství již od r. 1874 píše, že se vyskytují větší i menší krádeže a přede žněmi polní pých, „což je možno vysvětlit velkou nouzí a nedostatkem práce“ (SAB, PM, k. 296, 564/80, f. 227—9), v r. 1875 píše již celá řada OH, že v důsledku tíživé hospodářské situace stoupá počet drobných krádeží dřeva a potravin (k. 291, 4553/75) apod. Ve stejném duchu mluví relace až do poloviny 80. let, policejní ředitelství v Brně např. 8. ledna 1883 psalo, že většina deliktů proti bezpečnosti majetku je způsobena nouzí a bídou a je třeba děkovat právnímu povědomí obyvatelstva, že při zdražení životních potřeb v důsledku posledních špatných žní není veřejná bezpečnost ohrožována ve větším měřítku (k. 300, 2066/83, f. 8—9).

ležitostí, takže do světa byli vyhnáni nezaměstnaností. Další část této skupiny tvořili vandrovní tovaryši, kteří odcházeli do světa na zkušenou. Dříve o ně pečovaly cechy se svými zařízeními, po vydání živnostenského řádu to měla činit živnostenská společenstva, která však až do novelizace z roku 1883 byla zřízena jenom výjimečně a staré tovaryšské „herberky“ téměř neexistovaly. Dále sem patřila venkovská čeleď, která měnila službu, apod.¹⁰⁵

Na početní růst celé této skupiny působil nedostatek práce. I v době, kdy již neexistovala rozsáhlejší nezaměstnanost, narůstala tato skupina vlivem nedostatečných mezd. Nízké mzdy totiž způsobovaly, že pro některé příslušníky dělnické třídy bylo vhodnější věnovat se potulce a obživu získávat žebrotou. Je totiž pochopitelné, že v období krize se značná část této skupiny živila jednak příležitostným zaměstnáním, jednak byla však odkázána na veřejnou dobročinnost. Dlouhodobější nedostatek práce měl demoralizační vliv, takže i osoby původně ochotné pracovat postupem času rozšiřovaly řady individuí štítících se práce.

Přesné cifry o početnosti této skupiny osob ochotných pracovat nemáme. Představu si však můžeme učinit podle toho, že se v době od 1. června do 31. prosince 1888, tj. když na Moravě začaly působit stravovací stanice, snížil ve srovnání s příslušným obdobím počet osob odsouzených podle protituláckého zákona o 2 620.¹⁰⁶ Cifry o návštěvách těchto stravoven jsou přímo závatné, stravovny přitom poskytovaly stravu a nocleh jenom těm dělníkům, kteří se vykávali platnými cestovními doklady a prokázali, že chtějí skutečně pracovat. V moravských stravovnách bylo v roce 1889 zaznamenáno 82 966 návštěv, tento počet potom vzrůstal a roku 1898 dosáhl 249 229.¹⁰⁷

Druhá skupina sestávala z osob neschopných práce, které musily získávat živobytí žebrotou. Soudobá literatura o nich mluví jako o „pravých žebračích, mrzácích, blbcích, neduživech a jiných, pokud předpisů o žebřáctvu stávajících nezachová- vají.“¹⁰⁸ Existence této skupiny byla podmíněna nedokonalým chudinským zaopatřením osob, které byly bez prostředků a nebyly pro stáří nebo chorobu schopny pracovat. Jejich celkový počet však byl nesporně větší než udávají chudinské statistiky, podle nichž bylo na Moravě k roku 1880 26 232 obecních chudých.

Konečně třetí skupina se skládala z asociálních živlů, ze skutečných tuláků a osob schopných pracovat, které se však štítily práce. Náleželi sem zločinci propuštění z vězení po odpykání trestu, osoby propuštěné z robotáren, další složku tvořili cikáni, kočující komedianti, hudebníci a písničkáři, pokud své zaměstnání jenom předstírali, apod. Podle zkoumání, které bylo roku 1880 provedeno na Moravě, bylo zde takovýchto tuláků napočteno 6 337.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Stanovisko zemědělského výboru české zemědělské rady říkalo, že tuto skupinu představují „služebníci a chasníci bez služby, vandrovníci, úředníci a lesníci bez služby, nebo tací, co se za takové vydávají, dále chasa jakákoliv z třídy pracujících, kteří předstírajíce, že hledají práci, jenom se potulují a žebrotu takofka z řemesla provozují.“ Srv. Samosprávný obzor IV, 1882, str. 166.

¹⁰⁶ Srv. předlohu mor. zemského sněmu čís. 178 z. h. r. 1889, 69. Zpráva mor. zemského výboru o účincích, které mělo zařízení, udržování a návštěva naturálních stanic stravovacích v markrabství Moravském.

¹⁰⁷ Výkazy o počtu návštěv v moravských stravovnách byly uveřejňovány ve Zprávách o činnosti moravského výboru zemského, které byly vydávány ročně tiskem. Návštěvy v českých stravovnách jsou zpracovány ve Zprávách zemského statistického úřadu král. Českého.

¹⁰⁸ Srv. Samosprávný obzor IV, 1882, str. 167.

¹⁰⁹ Srv. předlohu mor. zemského sněmu čís. 106 z. h. r. 1881, 50. Zpráva zemského výboru, kterou se předkládá osnova zákona v přitíně upravení chudinství v markr. Moravském.

Tyto tři skupiny tvořily hlavní část okruhu osob, proti kterým byl zaměřen protitulácký zákon z roku 1873. Tento protitulácký zákon se však musil minout výsledkem, poněvadž jako ryze represivní akt nebyl doplněn žádným činem, který by se alespoň pokoušel nalézt a částečně odstranit příčiny potulky. Toto vytykali protituláckému zákonodárství již někteří současníci, kteří spatřovali jeho základní slabinu v tom, že nepátrá po pramenech, z nichž tuláctví vzniká a nesnaží se odstranit jeho příčiny. Druhou vadu viděli v tom, že různé druhy tuláků od sebe nerozlišuje a postupuje proti všem stejně.¹¹⁰

Obava před trestem nemohla působit u první skupiny, dělníci byli objektivně nuceni k potulce od místa k místu a k hledání práce. Početní síla druhé skupiny mohla být zmenšena vyspělým chudinským zákonodárstvím a zavedením sociálního pojištění. Za existujícího stavu chudinského zákonodárství však venkovské obce v řadě případů nebyly s to zlepšit zaopatření chudých a na jeho změnu podle pruského vzoru, který neznal domovské obce, nýbrž tzv. podporovací místa, nehodlala ze sobeckých důvodů přistoupit německá liberální buržoazie, poněvadž by jí byla zatížena především města a průmyslová centra. Obavy z represe nemohly působit ani v případě osob štítících se práce, které naopak vítaly zaopatření ve vězení přes zimu. To je — vedle nedostatku práce v zimním období — jeden z hlavních důvodů, proč počet odsouzených podle protituláckého zákona rostl vždy od prosince do března. Kromě toho se u těchto osob neosvědčila ani instituce policejního dohledu. Jedním z důvodů byla nedostatečná koordinace práce mezi soudem a obecním úřadem, který policejní dohled prováděl, hlavní však byl častý nedostatek pracovních příležitostí v domovských obcích těchto osob, který byl buď důvodem nebo záminkou jejich opětovného odchodu z místa bydliště. Rovněž soudních výroků o přípustnosti internování v robotárně nemohlo být využíváno pro nedostatečnou kapacitu těchto ústavů. Moravsko-slezská robotárna v Brně byla zřízena pro 240 chovanců, během let 1874—1885 však byla na Moravě vyslovena přípustnost internování v robotárně ve 4 997 případech a skutečně bylo internováno 2 410 osob, k tomu by bylo třeba připočítat ještě výroky slezských soudů. Znamenalo to, že chovanec byl v robotárně ve většině případů internován maximálně půl roku,¹¹¹ což bylo jednoznačně považováno za dobu příliš krátkou, než aby působila odstrašivě.

Proto ony rozsáhlé diskuse v 80. letech o nutnosti řešení dělnické otázky, o dělnickém pojištění, o nutnosti změny domovského zákona a chudinského zákonodárství, o potřebě dělnických kolonií, do kterých by nezaměstnaní dělníci vstupovali na základě dobrovolnosti, a v souvislosti s nimi o zřizování naturálních stravovacích stanic a zvýšeného počtu robotáren pro deklasované živly.

Jejich výsledkem byla na jedné straně stupňující se represe, na druhé straně však vydání prvních zákonů pokoušejících se o řešení dělnické otázky cestou dílčích sociálních reforem.

Zvýšená represe se projevila vydáním nového protituláckého zákona č. 89 ze 24. května 1885, v němž byl pojem tuláka vymezen ještě širě než v zákonu z roku 1873 — tulákem byl každý „kdo bez zaměstnání a práce se potuluje, nemoha prokázat, že má prostředky k své výživě nebo že jich poctivě nabýti hledí“.¹¹² Zákon

¹¹⁰ Srv. Samosprávný obzor IV, 1882, str. 162—3 a 165.

¹¹¹ Podle výkazů o stavu a pohybu korigendů v brněnské robotárně byl zde v r. 1877 držen jeden chovanec průměrně 4 měsíce 10 dní a v r. 1878 5 měsíců 19 dní (srv. SAB, PM, k. 295, 1899/79, f. 2—5).

¹¹² Viz *Zákoník říšský*, 1885, s. 208. K tomuto zákonu srv. blíže S. A. Bráza, *Nový zákon na zamezení tuláctví*. Čes.-mor. nár. hospodář. V (II.), 1885.

rovněž zvyšoval trestní sazby, takže potulka se trestala tuhým vězením od jednoho až do tří měsíců, kromě toho poskytoval obcím možnost, aby osobám schopným práce, které se v nich nacházely nebo byly v jejich obvodě přistíženy, přikázaly přiměřenou práci za mzdu nebo za naturální zaopatření. Osoby, které se zdráhaly tuto práci vykonat, mohly být potrestány tuhým vězením od osmi dnů až do jednoho měsíce. Spolu s novým protituláckým zákonem byl přijat zákon č. 90 z 24. května 1885 o donucovacích pracovnách a polepšovacích ústavech, ve kterém byly nově stanoveny zásady pro internování v těchto institucích, o něž měly pečovat jednotlivé země. Ve všech zemích skutečně ihned poté došlo k houfnému zřizování nových robotáren a polepšoven, takže např. na Moravě od roku 1889 působilo již pět donucovacích pracoven s kapacitou 1 000—1 250 chovanců.

Ze sociálních reforem ovlivnily postavení průmyslové rezervní armády především zákony o úrazovém a nemocenském pojištění z let 1887—1888 a jednotlivé zemské zákony o stravovacích stanicích. Tyto stravovací stanice umožňovaly pohyb námezdně pracujících z oblastí, kde byla velká nabídka pracovních sil, do oblastí, kde jich byl nedostatek. Jejich hlavním úkolem bylo udržovat nezaměstnané dělnictvo poskytováním základní stravy a přístřeší v takovém stavu, aby se mohlo v případě potřeby rychle zapojit do výrobního procesu a nepodléhalo demoralizaci a nerozšiřovalo řady osob štítících se práce, které se stávaly nebezpečím pro tehdejší společnost, o němž mluvila M. Červinková-Riegrová v polovině 80. let slovy: „Kdo žil nějakou dobu v zimě na české vesnici a spatřil, kterak za jeden den třeba třicet otrhaných postav mužských a ženských zaklepe na dveře téže chalupy — zdaž nemusel se zhroziti, pomyslel-li sobě: Kam dospějeme v krátké době, jestli stav tento potrvá? . . . populace té neubývá — ona roste každým dnem — a z dětí jejich vyrůstá lidské společnosti pluk nebezpečných nepřátel.“¹¹³

Stravovny, které byly vydržovány ze samosprávných prostředků, měly plnit rovněž určitou funkci zprostředkovatelen práce. Jejich činnost na tomto poli však byla na velmi nízkém stupni a proto málo účinná. Masový růst průmyslové rezervní armády přivedl již v 70. a 80. letech některé německé a rakouské národohospodáře a správní odborníky k závěru, že zprostředkování práce by mělo být jedním z úkolů státní správy. M. Wirth již v polovině 70. let žádal vytvoření centrálního úřadu, který by reguloval pracovní trh a zabraňoval nezaměstnanosti,¹¹⁴ a V. Pogatschnigg ve druhé polovině 70. let poukazoval na nutnost organizovaného zprostředkování práce, které však nemůže být ponecháno soukromé spekulaci ani činnosti spolků nebo obcí, nýbrž je musí provádět stát.¹¹⁵ Hlasy volající po organizovaném zprostředkování práce zůstaly v této době osamoceny. Teprve ve druhé polovině 80. let jsou vytvářeny spolky, které se touto otázkou začínají zabývat na spolkovém podkladě, a až v 90. letech se poznenáhlu tato důležitá otázka začíná stávat předmětem zájmu veřejnoprávních institucí.

¹¹³ Viz *Přehled československých dějin. Díl II. 1848—1918. Svazek 1.* Praha 1960, str. 574.

¹¹⁴ Srv. M. Wirth, *Oesterreichs Wiedergeburt aus den Nachwehen der Krisis.* Wien 1876, str. 522.

¹¹⁵ Srv. V. Pogatschnigg, *Arbeitsvermittlung, eine Aufgabe der sozialen Verwaltung.* Oesterr. Zeitsch. f. Verwaltung II, 1878, str. 65—6.

Příloha I.¹¹⁶

Výkaz o počtu osob postižených protituláckým zákonem na Moravě v letech 1873—1885, sestavený na základě statistických údajů politických úřadů.

	1873— 30/6 1874	1/7 1874— 30/6 1875	1/7 1875— 30/6 1876	1/7 1876— 30/6 1877	1/7 1877— 30/6 1878	1/7 1878— 30/6 1879
Odsouzeno podle § 1	3 894	7 037	6 041	6 993	7 304	6 279
Odsouzeno podle § 2	268	524	622	478	533	487
Odsouzeno podle § 10	47	140	216	275	313	241
Vyslovena přípustn. polic. dohledu	476	772	694	763	605	507
Vyslovena přípustn. před. do rob.	233	759	593	619	437	294
Skuteč. postaveno pod polic. dohled	188	634	530	549	441	405
Skuteč. předáno do robotárny	135	218	214	277	218	200

	1/7—31/12 1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1873— 1885
Odsouzeno podle § 1	3 200	8 392	9 039	8 027	8 392	8 645	9 814	93 039
Odsouzeno podle § 2	314	695	699	570	777	738	933	7 628
Odsouzeno podle § 10	175	216	241	246	287	270	273	3 040
Vyslovena přípustn. polic. dohledu	224	673	763	542	545	503	416	7 485
Vyslovena přípustn. před. do rob.	98	293	284	286	291	269	541	4 997
Skuteč. postaveno pod polic. dohled	187	581	600	533	490	497	358	5 993
Skuteč. předáno do robotárny	64	166	151	160	192	178	237	2 410

¹¹⁶ Tabulka byla sestavena na základě výkazů politických úřadů, které jsou uloženy v SAB, PM, k. 291, 4553/75 a 1002/76, k. 293, 1522/77 a 3817/77, k. 294, 2021/78, k. 295, 1899/79 a 4344/79, k. 296, 564/80, k. 297, 2008/81, k. 298, 1677/82, k. 300, 2066/83, k. 301, 1742/84, k. 302, 1047/85, k. 303, 1467/86, k. 304, 773/87.

Příloha II.

Výkaz o počtu osob odsouzených podle protituláckého zákona v Předlitavsku v letech 1874—1885, sestavený na základě údajů soudní statistiky.

	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880
Dol. Rakousy	4 125	5 018	7 355	8 066	8 078	9 473	9 218
Hor. Rakousy	1 208	1 386	1 627	2 604	2 710	3 014	3 371
Salcburg	286	626	564	977	801	665	704
Štýrsko	3 749	2 961	2 849	3 858	3 840	4 618	5 000
Korutany	607	664	694	760	667	480	681
Kraňsko	831	637	749	958	945	754	836
Přímoří	526	389	320	369	414	371	379
Tyroly	919	1 112	1 219	1 610	1 795	2 072	2 904
Vorarlberg	104	120	184	189	273	280	306
Čechy	11 732	12 684	14 509	15 807	15 661	17 770	18 321
Morava	6 328	6 688	6 506	7 441	6 285	6 738	8 133
Slezsko	1 188	1 172	1 343	1 468	1 390	1 375	2 113
Halič	3 729	4 966	5 422	6 377	6 340	5 683	8 598
Bukovina	7	6	20	15	25	63	6
Dalmácie	15	16	31	38	35	52	55
celkem	35 354	38 445	43 392	50 537	49 259	53 408	60 705
z toho čes. země	19 248	20 544	22 358	24 716	23 336	25 883	28 567

	1881	1882	1883	1884	1/1—31/7 1885	1874— 1885
Dol. Rakousy	9 460	7 325	7 687	7 457	6 969	90 231
Hor. Rakousy	2 770	3 341	5 052	4 446	2 339	33 868
Salcburg	968	1 053	873	721	323	8 561
Štýrsko	5 417	5 816	4 728	4 794	2 586	50 216
Korutany	741	793	875	988	537	8 487
Kraňsko	1 206	1 003	881	873	494	10 167
Přímoří	466	449	523	550	293	5 049
Tyroly	3 025	2 823	2 396	2 360	1 266	23 501
Vorarlberg	518	540	511	474	318	3 817
Čechy	20 098	19 579	21 919	26 526	21 098	215 704
Morava	8 326	7 367	8 168	8 213	5 453	85 646
Slezsko	2 504	2 511	2 798	3 055	2 456	23 373
Halič	8 280	7 774	7 625	8 581	4 846	78 221
Bukovina	114	180	168	206	129	839
Dalmácie	57	75	89	101	79	643
celkem	63 949	60 629	64 293	69 345	49 186	638 502
z toho čes. země	30 928	29 457	32 885	37 794	29 007	324 723

Příloha III.¹¹⁷

Přehled o počtu vystěhovalců z Předlitavska v letech 1871—1883.

Rok	A. Podle údajů předlitavských politických úřadů				B. Podle údajů o počtu naloděných v německých přístavech			
	Celkem	z toho			z toho			Celkem
		z Čech	z Moravy	ze Slezska	v Brémách	z toho z Čech	v Hamburku	
1871	6 169	4 750			8 270	7 273	935	9 205
1872	6 069	4 684			7 169	5 921	1 734	8 903
1873	6 927	4 632			7 624	5 789	2 642	10 246
1874	5 773	3 930			6 946	5 439	2 018	8 974
1875	10 012	3 891			4 561	3 621	2 033	6 594
1876	9 426	4 098			4 079	3 287	3 730	7 869
1877	5 877	3 066	377	52	3 271	2 636	3 094	6 365
1878	5 395	2 363	625	149	3 087	2 261	1 730	4 817
1879	5 929	2 991	604	186	5 508	3 093	1 887	7 395
1880	10 145	6 411	2 230	110	13 786	9 287	6 087	19 873
1881	13 341	8 517	1 934	200	12 741	9 392	11 518	24 259
1882	7 759	5 556	497	89				
1883	7 366	3 577	765	164	9 968		8 893	18 851

¹¹⁷ Sestaveno podle údajů, které uvádí G. Schimmer, *Auswanderung aus Oesterreich 1870—1875*. Statistische Monatschrift II, 1876, str. 571—3, a dále pravidelné zprávy téhož autora, uveřejněné v roč. III, V, VI, VII, VIII, a XI. Spolehlivější jsou podle názoru autora těchto zpráv čísla udávaná z Hamburku a Brém. Statistiky předlitavských politických úřadů byly často dělány se zpožděním, kromě toho pochopitelně nezachycují ty osoby, které se vystěhovaly bez povolení. Tím vysvětluje autor mnohdy až dvojnásobná čísla o počtu naloděných. Jejich nedostatek však spočívá v tom, že nezachycují osoby, které se vystěhovaly do evropských států (vystěhovalectví do Ruska však již v této době prakticky ustalo) a vystěhovalce z Přímoří a jižních Tyrol, kteří se nalodovali většinou v italských a francouzských přístavech.

Příloha IV.

Výkaz o počtu přestupků krádeže, odsouzených okresními soudy v Předlitavsku
v letech 1874—1885.

	1874	1875	1876	1877	1878	1879
Dolní Rakousy	2 673	5 723	6 463	9 574	7 688	7 699
Horní Rakousy	1 189	1 094	1 173	1 378	1 357	1 458
Salzburg	389	398	439	575	536	608
Štýrsko	1 977	1 884	2 228	3 393	2 955	2 613
Korutany	616	721	717	874	799	838
Kraňsko	1 183	1 507	1 294	1 730	1 373	1 290
Přímoří	2 815	1 992	2 375	3 020	2 944	2 864
Tyroly	3 432	2 964	3 334	3 738	3 986	4 409
Vorarlberg	74	58	82	98	119	157
Čechy	31 151	30 521	39 393	43 757	37 909	38 905
Morava	13 150	13 351	16 055	18 587	15 499	14 659
Slezsko	4 526	4 531	5 279	5 835	5 724	4 998
Halič	16 455	16 528	19 578	23 123	23 255	23 605
Bukovina	1 784	1 725	2 737	2 677	2 830	2 954
Dalmácie	999	934	1 108	1 264	1 325	1 288
Celkem	82 413	83 931	102 255	119 623	108 299	108 345

	1880	1881	1882	1883	1884	1885
Dolní Rakousy	8 962	8 163	8 380	8 040	7 139	6 968
Horní Rakousy	1 576	1 625	1 730	1 638	1 491	1 598
Salzburg	596	628	636	626	537	551
Štýrsko	3 172	3 740	3 732	3 561	3 616	3 645
Korutany	894	1 116	1 235	1 373	1 256	1 350
Kraňsko	1 484	1 741	1 474	1 620	1 563	1 532
Přímoří	3 440	4 181	3 895	3 759	3 510	3 092
Tyroly	4 663	4 804	4 518	4 614	4 127	3 584
Vorarlberg	127	129	149	151	181	148
Čechy	40 201	38 561	35 891	37 837	33 616	37 667
Morava	19 206	19 177	17 797	19 052	16 457	17 306
Slezsko	6 108	5 751	5 575	5 774	5 212	5 029
Halič	32 248	30 010	28 546	32 111	35 457	38 815
Bukovina	3 196	3 713	4 348	3 446	3 886	4 349
Dalmácie	1 752	1 420	1 371	1 511	1 453	1 431
Celkem	127 625	124 759	119 177	125 119	119 501	127 075

DAS ÖSTERREICHISCHE VAGABUNDENGESETZ AUS DEM JAHRE 1878 ALS EIN VERSUCH ZUR LÖSUNG DER GESELLSCHAFTLICHEN FOLGEN DER INDUSTRIEREVOLUTION

Diese Studie geht aus den wichtigen Strukturalveränderungen heraus, zu welchen es in Österreich-Ungarn im dritten Viertel des 19. Jahrhunderts kam, als die Industrierevolution in den böhmischen Ländern ihren Höhepunkt erreicht hat. Sie zeigt, daß laut des allgemeinen Gesetzes der kapitalistischen Akkumulation, von Marx formuliert, sich zu dieser Zeit die Industriereservearmee bedeutend vergrößert hat, was zu einer großen Gefahr, vornehmlich für die Landbevölkerung, wurde.

Die deutsche liberale Bourgeoisie, welche damals an der Macht war, schenkte der sozialen Frage keine Aufmerksamkeit und als einziges Mittel, mit welchem sie die Landstreicherei und Bettelei zu lösen geneigt war, war die Repression. Als Beispiel dafür dient das Vagabundengesetz Nr. 108 vom 10. Mai 1873, dessen sehr breite Definition des Vagabundes die arbeitslose Arbeiterschaft zu betreffen half, welche zur Folge des Arbeitsmangels gezwungen war, ihren Wohnort zu verlassen und um Nahrung zu finden oft auch zur ziellosen Landstreicherei.

Der Autor zeigt, daß die Zahlen der nach dem Vagabundengesetz Verurteilten im geraden Zusammenhang zur wirtschaftlichen Lage der Arbeiterschaft waren. Nach diesem Gesetz wurden nämlich vom Jahre 1874 bis zum 1. August 1885, als das neue Vagabundengesetz in Kraft tritt, in ganz Cisleithanien 638 502 Personen verurteilt und davon entfielen auf die böhmischen Länder 324 723, d. s. 50,8 % aller Verurteilten. Dazu müssen noch die Personen zugerechnet werden, welche durch Freispruch davonkamen, da sie ihre Unschuld beweisen konnten und diejenigen, die laut dem Gesetz verhaftet wurden, aber nicht vors Gericht kamen. Schätzungsweise wurden durch dieses Vagabundengesetz im Laufe seiner Gültigkeit mehr als eine Million Personen betroffen. Die Zahl der Verurteilten wuchs im Laufe der Wirtschaftskrise der siebziger Jahre von 35 354 im Jahre 1874 auf 60 705 im Jahre 1879, erreichte aber den Höhepunkt in der ersten Hälfte der achtziger Jahre, wo sie nie unter 60 000 sank und im Jahre 1885 wurden laut beider Vagabundengesetze (nach dem alten, welcher bis zum 31. Juli gültig war, und nach dem neuen, dessen Gültigkeit mit dem 1. August in Kraft trat) 88 012 Personen verurteilt (siehe Beilage II).

Mit Hilfe der Analyse der Beschäftigungs- und Lohnentwicklung im Bereiche der Brüner Handels- und Gewerbekammer und der Auswandererzahlen (siehe Beilage III.), der Zahlen der kleineren Diebstähle (siehe Beilage IV.) kommt der Autor zum Schluß, daß gerade zu jener Zeit — in der ersten Hälfte der achtziger Jahre — sich die Wirtschaftslage der Arbeiter wesentlich verschlechterte.

Die durch das Vagabundengesetz betroffenen Personen teilt der Autor in drei Gruppen. Die erste Gruppe bilden arbeitsfähige Personen, die arbeiten wollten. Die Hauptschuld an ihrer Bestrafung trug die Arbeitslosigkeit. Damit stimmen auch die periodischen Berichte der mährischen politischen Ämter über den Stand der öffentlichen Sicherheit und die Auswirkungen des Vagabundengesetzes überein. Nach Beendigung der Wirtschaftskrise kommen noch zu dieser Grundursache die niedrigen Löhne, welche in vielen Fällen verursachten, daß der Arbeiter lieber die Arbeit verließ und sich mit dem vorteilhafteren Betteln nährte. So glitt er in die Gruppe von Personen, die zwar arbeitsfähig waren, aber die Arbeit scheuten, unter das eigentliche Lumpenproletariat. Die dritte Gruppe bildeten arbeitsunfähige Personen.

Der Autor weist nach, dass das Vagabundengesetz seine Wirkung verfehlen mußte. Es konnte nicht den arbeitslosen Arbeiter abschrecken, welcher durch Arbeitsmangel objektiv zur Landstreicherei gezwungen war. Es konnte auch die arbeitsscheuen Individuen nicht abschrecken. Die Institution der Polizeiaufsicht, welche das Gesetz u. a. einführte und welche hauptsächlich gegen diese Personen gerichtet war, bewährte sich auch nicht. Auch das Internieren dieser Personen in den Zwangsarbeitsanstalten wurde durch die unzureichende Kapazität dieser Anstalten behindert. Die Gruppe von arbeitsunfähigen Leuten war zur Landstreicherei und Bettelei durch die unzureichende Armenpflege gezwungen.

Während der konservativen Regierung Taaffe wurde 1885 ein neues Vagabundengesetz angenommen. Diese steigerte einerseits noch die Repressionen — der Begriff Vagabund wurde noch breiter als im Gesetz von 1873 definiert und auch die Strafen waren höher. Außerdem war das Gesetz noch um das Gesetz über Zwangsarbeitsanstalten erweitert. Andererseits muß man das Gesetz im ganzen Kontext der taaffschen Sozialgesetzgebung verfolgen. Die Reserveindustrialarmee berührten direkt die Gesetze über Unfall- und Krankenversicherung und die einzelnen Landesgesetze über die sogenannten Naturalverpflegungsstationen. Diese Stationen, welche den reisenden Arbeitern Kost und Nachtlager bieten, verfolgten hauptsächlich den Zweck, den Lohnarbeitern die Auswanderung aus den Gebieten zu ermöglichen, wo ein großes Angebot

an Arbeitskräften war, in solche, wo Mangel an Arbeitskräften herrschte. Sie sollten die arbeitslosen Arbeiter in so einem Zustand erhalten, damit diese sich im Notfall rasch in den Produktionsprozeß eingliedern können, demoralisierenden Einwirkungen nicht unterliegen und nicht die Reihen von arbeitsscheuen vermehren, welche eine große Gefahr für die damalige Gesellschaft bedeuteten. Die Stationen sollten auch die Funktion von Arbeitsvermittlungsstellen ausüben, doch war ihre Tätigkeit auf diesem Gebiete von niedrigem Niveau und darum von geringer Wirkung. Schon in den siebziger Jahren wurden in Österreich Stimmen laut die verlangten, daß die Arbeitsvermittlung die Aufgabe der Staatsverwaltung sein sollte (N. Wirth, V. Pogatschnigg), in den achtziger Jahren entstanden Vereine, die sich mit dieser Frage auf Vereinsbasis beschäftigten, und erst in den neunziger Jahren wurde diese wichtige Frage zum Gegenstand des Interesses der gemeinrechtlichen Institutionen.

Übersetzt von Dr. Vilém Bräuner.